

Legionari iz podunavskih provincija u Dalmaciji

Tijekom kasnoga principata u provinciji Dalmaciji epigrafski su potvrđeni vojnici i veterani iz većine legija smještenih na dunavskome limesu. Druga italska i Treća italska legija poslana su iz recijsko-noričkoga limesa u Salonu 169-170, gdje su sudjelovale u podizanju drugoga prstena gradskih obrambenih zidina. U glavnome gradu provincije i njezinim ostalim krajevima boravili su aktivni vojnici, veterani i namjesnikovi oficijali iz legija smještenih u Gornjoj i Donjoj Panoniji (Prva pomoćnica, Deseta dvojna, Druga pomoćnica, Četrnaesta dvojna), u Dakiji (Trinaesta dvojna, Peta makedonska) i Donjoj Meziji (Prva italska, Jedanaesta klaudijevska). U radu se pokušava objasniti zašto su i kada pojedini aktivni vojnici i veterani prisutni na određenim mjestima u provinciji te se nastoji odrediti njihovo porijeklo i način na koji su sudjelovali u povezivanju Dalmacije s provincijama na dunavskom limesu. Problematizira se djelovanje veksilacije Prve italske legije u Salonu i daje moguće objašnjenje gotovo potpunog izostanka legionarskih natpisa iz Gornje Mezije (Četvrta flavijevska, Sedma klaudijevska).

UVOD

August je početkom principata raspolagao s dvadeset i osam legija. Tijekom sljedećih triju stoljeća osnivane su nove, neke su uništene ili raspustene tako da ih je bilo oko trideset. U svakoj je služilo približno 5300 vojnika što znači da je Rimsko Carstvo imalo 160 tisuća legionara. Osim što su bili udarna igla u osvajačkim ratovima, slamanjima pobuna, kažnjeničkim ekspedicijama i uništavanju napadačkih vojski, obavljali su i najraznovrsnije zadaće u mirnodopskim okolnostima. Zbog zadržavanja učinkovitosti, nadoknađivanja gubitaka i zamjene otpuštenih vojnika redovito su provođena novačenja. Početkom principata najviše je legionara potjecalo iz Italije. Tijekom vladavine Flavijevaca i Trajana gotovo četrstrostruko više novaka iz provincija, a u vremenu između Hadrijanove vladavine i završetka 3. stoljeća gotovo svi legionari porijeklom su iz provincija, tako da je etnički sastav svake legije bio drugačiji. Legija je godišnje otpuštala oko stotinu veterana koji su najčešće osnovali svoje obitelji u blizini mjesta vojne službe.¹

¹ KEPPIE 1998: 184, 185; GOLDSWORTHY 2003, 50, 115; GOLDSWORTHY 2007: 85-95; SOUTHERN 2006: 98-115; HASSALL 2007: 320-323; LE BOHEC 2001: 24-26, 78-93, 223-226; RANKOV 2007: 35, 37, 71; LEE 2020: 72-78.

Legije, legijske veksilacije i pojedini centurioni često su premješteni u najudaljenije dijelove Carstva. Primjerice, Petronije Fortunat je tijekom druge polovice 2. stoljeća centurionate obavljao u trinaest različitih legija, zbog čega je službom bio vezan za najmanje jedanaest provincija.² Neki su vojnici nakon ostvarivanja centurionata uspjeli postići viteški status što je podrazumijevalo obnašanje viših vojnih ili upravnih civilnih službi, kako to pokazuje karijera Lucija Artorija Kasta.³ Za neke je legionare moguće reći koje su zadaće obavljali jer njihovi natpisi to izričito navode ili se to može pretpostaviti prema istaknutim službama, posebice onima vezanima uz namjesnikov oficij. Međutim, neki su preminuli daleko od matičnih provincija, a njihovi natpisi ne daju podatke koji bi olakšali razumijevanje naravi zadaća. Ipak, to je donekle moguće ako natpise smjestimo u širi okvir tadašnjih zbivanja. Dobar je primjer Tit Kvincije Petrul rodom iz Britanije, koji je preminuo u Bostri, metropoli provincije Arabije, kao centurion Treće kirenaičke legije (*Legio III Cyrenaica*). Možda je prije toga služio u Devetoj hispanskoj legiji (*Legio IX Hispana*) koju je u Judeju zbog gušenja Bar-Kohbinog ustanka vjerojatno doveo rimski zapovjednik Sekst Julije Sever. Očito je tijekom tih operacija u legije bilo primljeno još lokalnih novaka. Neki od njih uspjeli su postići centurionat nakon čega su vraćeni s postrojbama u Britaniju.⁴

Nakon što je tijekom prvih godina Domicijanove vladavine (81-96) postala *provincia inermis*,⁵ Dalmacija je gotovo sve potrebe za legionarima podmirivala angažirajući one iz legija smještenih u provincijama na dunavskome limesu,⁶ ponajviše tijekom kasnoga principata, odnosno, od početka vladavine Marka Aurelija (161-180) kada je Dalmacija u vojnom smislu ponovno postala važna.⁷ Dakle, među aktivnim se vojnicima mogu razlikovati dvije različite kategorije. Prvoj pripadaju legionari na različitim službama u razredu principala (kornikulariji, komentarijenzi, spekulatori, beneficijariji) u namjesnikovoj administraciji.⁸ Drugu kategoriju čine legionari poslani u Dalmaciju na obnašanje svakodnevnih zadaća

² ILS 2658=EDCS 14900171; SUMMERLY 1992.

³ MILETIĆ 2014.

⁴ BIRLEY 2016: 60-69.

⁵ JONES 1974: 49; WILKES 1969: 97, bilj. 2.

⁶ Sredinom 2. stoljeća na dunavskome limesu boravilo je deset legija te pedeset pet tisuća vojnika u pomoćnim postrojbama. Tijekom rata protiv Markomana dodane su još dvije legije nakon čega su Rimljani ondje imali više od polovice svih svojih vojnika, SPAUL 2000: 526; MILETIĆ 2014: 121; GLAVAŠ 2015: 315-317.

⁷ O teškoj situaciji i velikoj potrebi za vojnicima jasno govori to što je car početkom rata protiv Germana novačio razbojnike iz Dalmacije i Dardanije. Namjesnik Didije Julijan uspio je Dalmaciju obraniti od neprijatelja 176. godine. U upravljanju provincijom tijekom posljednjih deset godina vladavine Marka Aurelija izmijenila su se čak petorica ili šestorica namjesnika; WILKES 1969: 85-87; MATIJAŠIĆ 2009: 231-251.

⁸ MATIJEVIĆ 2020.

održavanja nadzora i reda, ali i ostalih zadataka neovisno o onima koje su obavljali namjesnikovi oficijali.⁹ U ovom ćemo članku pokušati rasvijetliti karakter i okolnosti njihovih službi, porijeklo, moguće pripadnosti legijskim veksilacijama, te način na koji su ti vojnici, ali i neki legijski veterani, utjecali na povezivanje Dalmacije s dunavskim limesom.¹⁰

Legijske veksilacije tijekom kasnoga principata

Legijske su veksilacije (*vexillationes*) u rimskoj vojsci postale česte od vremena Marka Aurelija i posebice Septimija Severa. Prema carevoj su naredbi ustrojavane borbene skupine sastavljene od dijelova različitih postrojbi smještenih u jednoj ili nekoliko susjednih provincija. Odgovornost za odabiranje ljudstva bila je na namjesniku ili legatu koji je pazio da se iz postrojbi uzme ujednačen broj vojnika, odnosno, da se provincijske vojske ravnomjerno oslabe. Svaka je legija mogla dati čak tisuću ili dvije tisuće vojnika. Veksilacije su također oblikovane zbog obavljanja nekoga građevinskog zadatka ili stacioniranja na nekome prostoru. Od Galijenovoga vremena veksilacijama su zapovijedali viteški časnici s titulom *dux* ili *praepositus*. Katkad su to mogli biti primipili, a nad manjim veksilacijama centurioni.¹¹

⁹ O jasnoj razlici između ovih dviju vrsta zadaća; MacMULLEN 2006: 125.

¹⁰ Vežu između Dalmacije i Podunavlja potvrđuju Dalmatinci na službi u tamošnjim legijama. Salonitanac Marko Herenije Valent (*CIL* 3, 13360=EDH HD057034) postao je centurion nakon primanja u Četvrtu flavijevsku legiju (*Legio IIII Flavia felix*) tijekom njezina boravka u Dalmaciji. Tu je službu obavljao u još četiri legije (*I adiutrix*, *XV Apollinaris*, *II adiutrix*, *XI Claudia*) koje su tijekom flavijevsko-trajanskog doba bile vezane za Panoniju, Dakiju i Meziju. Salonitanci Lucije Marcijan Sekundo (?) (*EDH* HD036042) i Publije Cetenije Klement (*ILJug* 34=EDH HD032803) služili su u Sedmoj kladijevskoj legiji (*Legio VII Claudia*) u Gornjoj Meziji. Sekundo je nakon časnoga otpusta obavljao kvesturu u nekoj koloniji, a veteran Klement živio je u koloniji Skupi. Lucije Opije Sekundo iz Varvarije (*CIL* 3, 14514=EDH HD032616) bio je primipil u istoj legiji u kasnome 1. stoljeću. Od 270 vojnika otpuštenih iz Sedme legije 195. godine najmanje su šestorica Salonitanci (*CIL* 3, 14507=EDH HD032316). Primipilat je u Četrnaestoj dvojnoj legiji (*Legio XIII gemina*) obnašao Tit Turanije Prokul iz Flanone (*AE* 1983, 873=EDH HD001067), zatim je postao prefekt kasta te duovir u Skupima krajem 1. ili početkom 2. stoljeća. Seksto Viktor iz Jadera (*CIL* 3, 1200=EDH HD038986) služio je kao konjanik u Trinaestoj dvojnoj legiji (*Legio XIII gemina*) u dačkom Apulu tijekom prve polovice 2. stoljeća. Marko Valerije Albano iz Ekva (*AE* 1977, 620=EDH HD020422) bio je veteran Petnaeste legije (*Legio XV Apollinaris*) u Karnuntu tijekom 1. stoljeća. Detaljnije o ostalim Salonitancima i Dalmatincima u legijama, v. DEMICHELI 2012, 155-157; DEMICHELI 2015. Također, u povezivanju podunavskih provincija i Dalmacije značajnu su ulogu morali imati i namjesnici o kojima za razdoblje kasnoga principata postoje tek oskudna znanja. Junije Rufin Prokulejan je poslije tribunata u Trinaestoj dvojnoj legiji u Dakiji postao upravitelj Dalmacije 184., Fulvije Maksim je nakon namjesništva u Dalmaciji (203-206?) i Donjoj Germaniji dobio upravu nad Gornjom Panonijom. Avit Aleksijan je prije uprave u Dalmaciji (215) bio legat Četvrtje flavijevske legije u Gornjoj Meziji i namjesnik Recije (196-197), a Dion Kasije je nako Dalmacije (224-226) upravljao Gornjom Panonijom; WILKES 1969: 85-87, 446-450; za Aleksijanovu karijeru MATIJEVIĆ 2016: 73.

¹¹ SAXER 1967: 118-121, 129; CAMPBELL 2005: 113, 117-120; FAURE 2012: 370, 371.

Razumijevanje unutrašnje strukture i funkcioniranja legijskih veksilacija može olakšati sadržaj natpisa koji su između prosinca 195. i prosinca 196. caru Septimiju Severu posvetili centurioni Prve italske legije (*Legio I Italica*) u logoru Nove. Na desnoj su strani imena centuriona i nazivi njihovih kohorti. Drugi je, pak, dio natpisnog polja ostavljen prazan čime se htjelo pokazati da neki centurioni nisu sudjelovali u posveti. Vrijeme je to građanskih ratova kada je legijom zapovijedao Marije Maksim. Ubrzo je postao zapovjednikom mezijske vojske (*exercitus Mysiacus*) u kojoj je Prva legija vjerojatno bila zastupljena jednom veksilacijom. Moguće je da su centurioni, čija imena nisu upisana, bili odsutni kako bi se priključili snagama poslanima u bitku protiv Klodija Albina.¹² Međutim, njihova odsutnost ne mora značiti i odsutnost cijelih centurija, nego možda samo njihova manjeg dijela. Naime, u doba Septimija Severa afričku utvrdu kod današnjega Bir Rhezena (*Vezereos*) nadzirali su legionari Treće legije (*Legio III Augusta*) uzeti iz nekoliko centurija različite brojčane snage. Godine 155. veksilacija Jedanaeste legije u donjomezijskoj Montani bila je sastavljena od šezdeset sedam legionara pod zapovjedništvom centuriona, te nekoliko imuna i principala među kojima su namjesnikov beneficijarij i jedan dekuriion. Natpis jasno navodi da su osmorica iz prve, petorica iz druge, osmorica iz treće, devetorica iz četvrte i trideset sedmorica iz pete kohorte. Takav način odabira vojnika može navesti na pretpostavku da su tada vojnici iz šeste, sedme, osme, devete i desete kohorte poslani na zadaće u neko drugo mjesto, ili su u određenom trenutku trebali zamijeniti kolege. Velika oskudica raspoloživih izvora ne dopušta prepoznavanje nekih pravilnosti kojih se pridržavalo u stvaranju legijskih veksilacija. Vjerojatno ih nije niti bilo, odnosno, njihova su oblikovanja i popunjavanja bila fleksibilna zbog različitih zadaća.¹³ U njima nisu služili isključivo iskusniji vojnici s većim brojem godina provedenih u vojsci, nego i oni mlađe dobi. To znači da su se u veksilacijama, jednako kao i u matičnim legijama, stariji i iskusniji vojnici nadopunjavali mlađima. Na veksilacijskom natpisu iz Petovija u Galijenovo doba (260-268) spominju se službe vezane uz administrativne i pisarske aktivnosti koje su se nesumnjivo odvijale u okviru te postrojbe (*pro salute canalic(u)lari et actariorum et codicarior(um) et librariorum legg(ionum) VM(acedonicae) et XIII g(eminae) Gallienarum*).¹⁴ Zapovjednik je obično imao potpunu autonomiju, što je značilo da je veksilacija djelovala kao samostalna postrojba provodeći novačenja kako bi se zadržala potrebna razina borbene spremnosti.¹⁵

¹² SARNOWSKI 1993: 210, 211.

¹³ FAURE 2012: 377, 378; za sastav legijskih veksilacija i njihovo izvršavanje zadaća u mirnodopskim okolnostima tijekom dinastije Severâ, FAURE 2013: 112-116, 120-123; također SAXER 1967: 89, 90, br. 265 (*CIL* 3, 7449=*EDH* HD043117).

¹⁴ FAURE 2012: 389-392; o izboru vojnika koji su imali samo nekoliko godina službe za sudjelovanje u veksilacijama FACELLA I SPEIDEL 2011: 210. Za natpis (*AE* 1936, 56=*EDH* HD024297) iz Petovija detaljnije SAXER 1967: 56, 67, br. 106.

¹⁵ STROBEL 2007: 270; EZOV 2007: 59.

Raspoređivanje legionara na strateški važnim mjestima u provincijama i sjevernoj Italiji tijekom 3. stoljeća

Nakon 230. i posebno 249. izbili su ratovi na istočnom i sjevernom limesu. Nakon 253. većina se ratova odvijala istodobno što je careve natjeralo na sve češće pomicanje veksilacija i njihovo aktiviranje u ratnim zonama,¹⁶ ali i stacioniranje u gradovima od strateškog značenja. U Akvileji su od vremena druge četvrtine 3. stoljeća istodobno ili u različitim razdobljima boravili pripadnici legija s dunavskoga limesa (*X gemina*, *I adiutrix*, *III Flavia*, *XI Claudia*, *I Italica*, *XIII gemina*). Nastojali su zaštititi pomorske i kopnene komunikacijske pravce preko kojih se odvijala opskrba njihovih postrojbi od jadranskih luka prema Dunavu.¹⁷ Iz istih su vjerojatno razloga vojnici bili prisutni i u ostalim velikim lukama na Mediteranu, poput Tesalonike, Perinta, Seleukije, Laodiceje, Cezareje Maritime i Salone.¹⁸ Vojska je kontrolirala riječne i cestovne komunikacije.¹⁹ Ključnu ulogu u opskrbi imao je namjesnikov oficij i njegova koordinacija sa zapovjedništvom svake pojedine postrojbe.²⁰

Galijen se ubrzo nakon dolaska na vlast suočio s nizom problema uzrokovanih kombinacijom unutrašnjih i vanjskih prijetnji, zbog čega je morao pristupiti reorganizaciji vojnih snaga. Promijenio je zapovjednu strukturu legija te uveo konjaničku postrojbu koja je djelovala neovisno od provincijskih namjesnika i ostalih postrojbi. Smjestio ju je u Mediolan u pozadini granice kako bi zaustavio mogući napad Postumovih snaga i barbarskih Alamana koji su izveli invaziju 258.-9. godine. Smatra se da su upravo tada na ključnim strateškim točkama postavljene veksilacije. Petovij je zbog zaštite komunikacija prema Italiji imao veksilaciju sastavljenu od pripadnika legija smještenih u Dakiji (*XIII gemina*, *V Macedonica*), a vjerojatno je iz istog vremena i veksilacija sastavljena od dijelova četiriju panonskih legija (*I adiutrix*, *II adiutrix*, *X gemina*, *XIV gemina*), što je možda bio odgovor na invaziju Roksolana, Kvada i Sarmata 260. Verona je utvrđena oko 265. jer se nalazila na osjetljivom položaju u zaleđu prijevoja Brenner. Tijekom druge polovice 3. stoljeća zaštitu komunikacija pored sjeveroitalskih gradova Ticina i Dertone obavljali su pripadnici legija iz Panonije (*II adiutrix*) i Dakije (*V Macedonica*, *XIII gemina*). Akvink i Sirmij dobili su legionare i augzilijare iz Germanije i Britanije da bi se osigurala područja na kojima su panonske legije 258. stale na stranu uzurpatora Ingenua. U Lihnidu su smještene legijske veksilacije iz Italije i Afrike (*II Parthica*, *III Augusta*) što je vjerojatno odgovor na barbarski napad u Meziji, odnosno, blo-

¹⁶ BLOIS 2007: 499-501.

¹⁷ JANNIARD 2010: 72; također M. P. SPEIDEL 1990: 68-72.

¹⁸ HERZ 2016: 88, 89.

¹⁹ ISAAC 2000: 101-160; MacMULLEN 2006: 125.

²⁰ ROTH 1999: 265.

kiranje Egnacijske ceste i s njome povezanih komunikacija. Tijekom treće četvrtine 3. stoljeća poprište vojnih aktivnosti bio je Bizancij u kojemu je postavljanje veksilacije vjerojatno bilo reakcija na stalne upade Gota i Borana u Malu Aziju. Vojno su ojačani Antiohija, Samosata, Siscija i Köln. Očigledno je utvrđivanje ključnih točaka u dubokoj pozadini limesa rezultat neposrednih Galijenovih odgovora na niz opasnosti, čime je stvoren svojevrsni novi obrambeni sustav. Takvo je raspoređivanje postrojbi dovelo do toga da su mu u razdoblju poslije 261. godine bili odani podunavski dio Carstva, Grčka i zapadni dio Male Azije sa svojim vojskama. Međutim, i dalje nije imao kontrolu nad Galijom, Hispanijom i Sirijom, a kako nije smio riskirati slabljenje postojećih legija na Dunavu, u Lihnid je morao poslati veksilacije afričkih legija.²¹ Vojnici su potvrđeni i u drugim gradovima diljem Carstva kao što su Hipon i Utika u Africi, Leon u Hispaniji, Eumeneja i Trapezunt u Maloj Aziji, te gradovi u Siriji, Palestini i Egiptu.²² Situacija je bila teška posvuda, posebno u dubokom zaleđu limesa na srednjem Dunavu, čemu je doprinijela serija različitih činitelja. Barbarske invazije i kuga proizvele su opadanje broja stanovnika u gradovima, vojska je tijekom tranzita prema kriznim žarištima nerijetko pljačkala i zlostavljala lokalno stanovništvo tražeći za sebe sve potrebno, što je civilne zajednice stavljalo pod veliko opterećenje. Država je reagirala slanjem stacionarija koji su pružali zaštitu i jamčili poštivanje zakona.²³

LEGIONARI IZ RECIJSKO-NORIČKOG LIMESA

Druga italska legija (Legio II Italica) i Treća italska legija (Legio III Italica)

Obje su legije ustrojene u Italiji tijekom 165. ili 166. godine za rat protiv Germana. Njihove prve dokumentirane zadaće daju naslutiti da su češće upotrebljavane kao tzv. „mobilna rezerva“, možda čak i usko vezane uz careve, što sugeriraju njihovi počasni nazivi *pia* i *concors*. Prilično je sigurno da su u godinama nakon osnivanja služile isključivo za obranu sjevernih prilaza Italiji,²⁴ gdje su u novouspostavljenoj obrambenoj pretenturi Italije i Alpi (*praetentura Italiae et Alpium*) zajedno s ostalim postrojbama gradili i obnavljali logore i gradske fortifikacije.²⁵ Tako su u Saloni 169-170. njihove veksilacije, pod zapovjedniš-

²¹ BLOIS 1976: 30-36; MENNELLA 2000: 645-650; CAMPBELL 2005: 115-117; detaljnije o natpisima ovih veksilacija SAXER 1967: 55-57, br. 102-107.

²² MacMULLEN 2006: 127-130.

²³ BLOIS 2007: 499-501. Petnaest natpisa iz provincije Azije svjedoči o zlouporabama, obično o nezakonitim zapljenama dobara, koje je počinila vojska u ruralnim područjima, odnosno, dalje od glavnih cestovnih pravaca tijekom prebacivanja prema granici na istoku u drugoj polovici 2. i posebno prvoj polovici 3. stoljeća, M. A. SPEIDEL 2009: 199-210.

²⁴ DIETZ 2000: 133-135; također i SMITH 1972: 483, 484; MANN 1983: 63.

²⁵ MILETIĆ 2014: 122-124; također i FITZ 1966: 339-347.

tvom centuriona frumentarija Publija Elija Amintijana, na sjeveroistočnom dijelu novog prstena gradskih fortifikacija podigle dvije stotine stopa zidina i jednu kulu.²⁶ Očito su izvršavali carevu naredbu koju je proveo oficijal od velikog carevog povjerenja,²⁷ i to u velikoj žurbi i neposredno nakon germanske provale.²⁸ Desno od Amintijanova natpisa uzidan je građevinski natpis Druge delmatske kohorte (*Cohors II milliaria Delmatarum*), koja je pod zapovjedništvom svojega tribuna podigla osam stotina stopa zida i jednu kulu.²⁹ To ukazuje na usklađeno djelovanje legijskih veksilacija i kohorte u obavljanju navedenog zadatka. U tim je okolnostima bila ugrožena kopnena povezanost između Podunavlja i Italije, tako da je Salona, zajedno sa svim lukama južno od Ravene, dobila na strateškom značaju, posebno zbog svoje veze s Ankonom.³⁰ Osim preko Akvileje i Salone, najkraća je komunikacija prema limesu išla preko luka Tarsatike, Senije, Jadera, Skardone, Narone i Epidaura.³¹

Druga je italska legija najkasnije od 171. smještena u Ločici pored Celeje u Noriku, odakle je prebačena u Laurijak na Dunavu. Treća je italska legija nakon osnivanja vjerojatno boravila u Tridentu, a zatim je stalni logor dobila u Regensburgu. Njihova primarna zadaća bila je obrana provincija Norika i Recije,³² te svojim aktivnostima nisu bile vezane za Dalmaciju. Međutim, nadgrobni natpis na urni veterana Aurelija Materna iz Salone dokazuje da su neki pripadnici Druge italske legije ipak ostvarili vezu s njome.³³ U gradu je bio stranac, istaknuo je noričko porijeklo.³⁴ Materno je umro u 49. godini života. Pretpostavi li se da je odslužio minimalnih 25 godina, u legiju je primljen u dobi od 24 godine. Završetak njegove aktivne službe stoga ne može biti datiran prije 190. godine.³⁵ Komemorirala ga

²⁶ CIL 3, 8570=EDH HD054168: *Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aurel(io) Anto(nino) Aug(usto) pont(ifice) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) / XXIII co(n)s(ule) III p(atre) p(atriciae) vexillationes / leg(ionum) II pia(e) et III Concord(iae) ped(es) CC /^o sub cura P(ubli) Aeli Amyntiani 7(centurionis) fru(mentari) leg(ionis) II Traiana(e).*

²⁷ MATIJEVIĆ 2020: 41, 42.

²⁸ KOVÁCS 2009: 194. Nekoliko je salonitanskih fibula porijeklom iz germansko-recijskog limesa, datiranih u vrijeme Markomanskih ratova, možda pripadalo ovim legionarima, IVČEVIĆ 2006: 219-225.

²⁹ CIL 3, 6374 (8655)=EDH HD056684.

³⁰ BIRLEY 1988: 49.

³¹ GLAVAŠ 2015: 315, 318-328.

³² LÖRINCZ 2000a: 145-148; DIETZ 2000: 133-138; KOVÁCS 2009: 193-196, 204-206.

³³ CIL 3, 8730=EDH HD062523: *Ven(eria) Quartilla Aur(elio) Materno / coniugi incomparabili et in/nocentissimo vet(erano) leg(ionis) II Ita/lic(ae) natione Noric(o) qui vixit /^o ann(os) XLVIII posuit con/iunx b(ene) m(erenti).*

³⁴ Njegova je legija ubrzo nakon osnivanja počela primati novake iz Norika, MANN 1983: 35.

³⁵ MATIJEVIĆ 2015a: 103, 104. U skladu su s datacijom u doba kasnoga principata upotreba pridjeva *incomparabilis, innocentissimus*, izraza *bene merens, qui vixit annorum*, glagola *posuit* bez skraćivanja i dvočlanog imenskog obrasca bez prenomena, ALFÖLDY 1969: 27, 29.

je supruga Venerija Kvartila koja je možda bila Salonitanka.³⁶ Je li zaista svoje veteranske godine proveo u Saloni? Vrlo je neobično da se čovjek rodом iz Norika nakon završetka vojne službe ondje naselio, posebno jer su svi njegovi kolege veterani, osim jednoga koji je nastavio živjeti u Italiji, ostali u kanabama i pograničnim zonama Norika i Recije.³⁷ Također je neobično što su njegovi posmrtni ostatci kremirani i stavljeni u urnu s obzirom na to da je od završetka 2. stoljeća u Carstvu prevladavala inhumacija. Međutim, kremiranje se i tada provodilo, posebno u vojničkoj populaciji, čime se vjerojatno olakšavao prijenos njihovih posmrtnih ostataka u rodni kraj.³⁸ Možda je njegova supruga zaista Salonitanka, bila je sa Maternom tijekom njegove službe u Podunavlju gdje je postao veteran i potom umro. Nakon toga se vratila u zavičaj i sa sobom donijela suprugove posmrtne ostatke.

LEGIONARI IZ PANONSKOG LIMESA

Četrnaesta dvojna legija (*Legio XIII gemina*)

Legija je vjerojatno između 92. i 97. godine prebačena iz Mogontijaka u Panoniju kako bi sudjelovala u ratovima protiv Sveva i Sarmata. Njezin je logor tada vjerojatno bio *Ad Flexum*, smješten na polovici puta između Karnunta i Arabone, odakle je 100-101. ili 117. premještena u Karnunt. Njezine su veksilacije sudjelovale u Trajanovim ratovima protiv Dačana, slamanju Bar-Kohbinog ustanka. Jedna se veksilacija vjerojatno borila protiv pobunjenika u sjevernoj Africi 145-147, gdje je njezin centurion zapovijedao postrojbama poslanima iz Norika. Pored Brigecija je borbeno aktivna tijekom Markomanskih ratova. Stala je uz Septimija Severa kada se proglasio carem u Karnuntu 193. Kad se kasnije borio protiv ostalih pretendena za prijestolje, bila je dijelom njegove vojske u ratovima protiv Parta. Veksilacija sastavljena od vojnika Četrnaeste i Osme legije (*Legio VIII Augusta*) prisutna je u Numidiji tijekom vladavine Aleksandra Severa.³⁹

Najranije datirani dalmatinski natpis jednoga njezinog pripadnika bilježi veterana Marka Utedija Salubijana Gaja Petilija Amada iz italskoga Iguvija.⁴⁰ Nakon što je, vjerojatno, dio vojne karijere proveo na dunavskome limesu, doselio se u Salonu. Ondje je tijekom flavijevsko-trajanskog doba ostvario zapaženu političku karijeru, zahvaljujući punčevom utjecaju i političkoj moći. Isprva je bio gradski

³⁶ MATIJEVIĆ 2019a: 83.

³⁷ MANN 1983: 35, 130.

³⁸ CARROLL 2008: 160-164.

³⁹ FRANKE 2000: 197-202.

⁴⁰ *CIL* 3, 2066=EDH HD057518: *M(arco) Uttedio / Sallubiano / C(aio) Petilio / Amando / domo Iguvio veterano leg(ionis) XIII / gemin(ae) decurioni / colon(iae) Salonitan(ae) / quaestori pontifi^oci Petilia / Secundina / coniu.*

vijećnik, potom kvestor, zatim je obavljao visoko cijenjenu svećeničku dužnost pontifika koju su obično dobivali najugledniji članovi gradskoga vijeća.⁴¹ Neo-bična je bila karijera Lucija Granija Proklina, aktivnog beneficijarija s iskustvom obavljanja svećeničkih i političkih dužnosti u koloniji Ekvu tijekom druge četvrtine 2. stoljeća.⁴² Bio je porijeklom iz Ekva. Unovačen je u legiju, određeno vrijeme služio u Akvinku, postao je beneficijarij i potom navedenu službu obavljao u oficiju dalmatinskog namjesnika. Karijeru je tako uspio oblikovati vjerojatno zahvaljujući pripadnosti lokalnoj municipalnoj eliti.⁴³

U gradu su epigrafski potvrđena i trojica aktivnih pripadnika Četrnaeste legije.⁴⁴ Vojniku Aviciju Augurinu stelu je podigao njegov nasljednik i vojnik iz iste postrojbe (*miles legionis eiusdem*) Ulpije Kalija,⁴⁵ što ukazuje na njihov istovremen boravak u gradu. Avicijev gentilicij vrlo se rijetko pojavljuje, u Dalmaciji je potvrđen još samo jednom i upućuje na porijeklo iz Norika ili Panonije.⁴⁶ Kognomen je posvuda rasprostranjen, posebno u Italiji.⁴⁷ Njegov komemorator Kalija jedini je nositelj toga kognomena u Dalmaciji,⁴⁸ što znači da je bio stranac. Vojnik Atrekcije Cezijan preminuo je u dobi od četrdeset osam godina nakon što je u vojsci proveo dvadeset šest godina.⁴⁹ Komemorirale su ga supruga Aurelija Festa i majka Atrekcija. Oni su jedini nositelji gentilicija *Atrectius* u Dalmaciji. Najčešći je u Noriku, Galiji Belgiki i Germaniji odakle su njih dvoje najvjerojatnije potjecali.⁵⁰ Moglo bi se zaključiti da su majka i supruga boravile s njime u gradu tijekom služenja. Oba spomenika pripadaju vremenu kasnoga principata⁵¹ kada

⁴¹ MATIJEVIĆ 2019c: 157-159.

⁴² *CBFIR* 484=EDH HD008206: *D(is) M(anibus) / L(ucio) Granio L(uci) f(ilio) / Proclino dec(urioni) / col(oniae) Aeq(uensium) flami/ni b(ene)ff(iciario) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII / gemi(nae) i(st)u=ip(endiorum) XIII / def(uncto) ann(orum) XXXVIII / Epidia Procula mater filio dulcissimo /⁰ et sibi libertis liberta/busque posterisque / eorum / in f(ronte) p(edes) XL in ag(ro) p(edes) XL.*

⁴³ MATIJEVIĆ 2019c: 159-164, 168.

⁴⁴ Treba im dodati i vrlo oštećeni ulomak natpisa *ILluc* 2287 (=EDH HD059862) na kojem se spominje ta legija.

⁴⁵ *CIL* 3, 6549=EDH HD057519: *Avitio Aug(urino) mil(iti) / leg(ionis) XIII g(eminae) M(artiae) v(icticis) / Ulp(ius) Calla mi/ll(es) leg(ionis) eiusdem / h(eres) f(aciendum) c(uravit).*

⁴⁶ ALFÖLDY 1969: 64; *OPEL* 1: *Avitius*, 97.

⁴⁷ ALFÖLDY 1969: 159; *OPEL* 1: *Augurinus*, 97.

⁴⁸ ALFÖLDY 1969: 168; *OPEL* 2: *Callia*, 23.

⁴⁹ *CIL* 3, 12896=EDH HD057520: *D(is) M(anibus) // Atrec(tius) C(a)e/sianus m/il(es) leg(ionis) XIII g[e]m(inae) sti(pendiorum) XXVI pos(uit) / Aur(elia) Festa c/oniu(x) bene m(erenti) / pos(uit) {o=q}(ui) vi(xit) an(n)os / XXXVIII et A/⁰{k=r}ectia v(iva) / ma{n=m}mu{i=l}a / fil(io) pient/[issimo] ---].*

⁵⁰ ALFÖLDY 1969: 63; *OPEL* 1: *Atrectius*, 87.

⁵¹ Datacija se temelji na upotrebi dvočlanog imenskog obrasca, izraza *pientissimus, bene merens, qui vixit annos* te gentilicija *Aurelius*, ALFÖLDY 1969: 28, 29, 46, 47.

je najvjerojatnije jedna legijska veksilacija bila u Saloni, možda već od vremena Markomanskih ratova.⁵²

U Seniji je pokopan veteran Valerije Valerijan kojega je komemorirao istoimeni sin.⁵³ Nosi najrasprostranjeniji necarski gentilicij u Carstvu, a njegov je kognomen poznat posvuda i potvrđen u Dalmaciji tijekom kasnoga principata.⁵⁴ Valeriji su bili važna familija u gradu i nije isključeno da je veteran lokalnoga porijekla, jednako kao što je moguće da je tijekom karijere obavljao neku zadaću na cesti koja je iz Senije vodila u unutrašnjost te se nakon otpusta naselio i umro u gradu. To se moglo dogoditi sredinom 2. stoljeća,⁵⁵ iako se čini pouzdanijim dataciju proširiti na cijelo razdoblje kasnoga principata.⁵⁶ Od namjesnikovih oficijala iz te legije u Saloni su potvrđeni komentarijenz i spekulator, te sedmorica beneficijarija u postajama diljem Dalmacije.⁵⁷

Prva pomoćnica legija (Legio I adiutrix)

Legija je osnovana 68. godine. Nakon sudjelovanja u građanskome ratu pre-mještena u logor u Mogontijaku, gdje je boravila do 85. Godine 92. ili 97. njezin logor bio je u Brigeciju u Gornjoj Panoniji, gdje je ostala do kasne antike.⁵⁸ Zbog zasluga u Trajanovim ratovima protiv Dačana dobila je počasni naziv *pia fidelis*. Njezina je veksilacija sudjelovala u ratu protiv Parta, u gušenju Bar-Kohbinog ustanka, u ratovima protiv Markomana i Sarmata, u ratovima Septimija Severa i Karakale protiv Parta, odnosno, Maksimina Tračanina protiv Dačana. Tijekom 2. stoljeća i prve polovice 3. stoljeća legija je građevinski vrlo aktivna u Donjoj i Gornjoj Panoniji.⁵⁹

Dva su natpisa iz Bigesta važna za poznavanje aktivnosti ove legije u Dalmaciji. Stariji svjedoči da je centurion Flavije Viktor nadzirao obnovu i dogradnju Liberova i Liberinog hrama koju je 173. godine provela Prva kohorta Belgâ (*Cohors I Bel-*

⁵² RITTERLING 1925: 1741; BETZ 1938: 55; WILKES 1969: 119, 120.

⁵³ *AE* 1980, 686 (1981, 701)=*EDH* HD005747: *D(is) M(anibus) // Valerio / Valeriano / veterano / leg(ionis) XIII gemin(a)e / Valerius Va/lerianus / filius patri / pientissimo*; ZANINOVIĆ 1980: 321-324.

⁵⁴ ALFÖLDY 1969: 131-133, 320, 321; *OPEL* 4: *Valerianus*, 141, 142.

⁵⁵ GLAVIČIĆ 1994: 72, 73. Senija je imala važnost zbog cestovne povezanosti s unutrašnjošću, odnosno, Siscijom, GLAVAŠ 2015: 206-208.

⁵⁶ Datacija se temelji na upotrebi dvočlanog imenskog obrasca i izraza *pientissimus*, ALFÖLDY 1969: 28, 29.

⁵⁷ Beneficijariji su služili u postajama pored Avenda, Magna, Salvija, Novi, Narone. Dvojica su potvrđena u Diluntu, MATIJEVIĆ 2020: 60, 161-166.

⁵⁸ *Brigetio* se 214. godine nakon Karakalinog pomicanja granice između dviju Panonija našao u Donjoj Panoniji.

⁵⁹ LÖRINCZ 2000b: 151-158.

garum).⁶⁰ Očigledno je trebalo intervenirati na objektu koji je tu već dugo postojao, jer je zbog starosti dotrajavao i oštećen.⁶¹ Centurionov nomen i kognomen posvuda su rasprostranjeni pa je teško reći odakle je potjecao.⁶² Prema natpisu spomenika koji je preminulome vojniku nepoznatoga imena postavio pripadnik Druge pomoćnice,⁶³ pretpostavljalo se da je u Dalmaciji boravila veksilacija sastavljena od pripadnika navedenih dviju legija.⁶⁴ Međutim, u novije vrijeme prevladava stav da se to dogodilo tijekom vladavine Marka Aurelija i ratova protiv Markomana, odnosno, tijekom postavljanja dijelova postrojbi na ključnim obrambenim točkama i pojačavanja postojećih pomoćnih postrojbi.⁶⁵ Bigeste imaju posebno vojno značenje.⁶⁶ Imaju položaj na istočnome završetku tzv. delmatskog limesa i cestovnu povezanost s Naronom te ostalim naseljima u blizini.⁶⁷ Natpis bi mogao biti datiran u drugu polovicu 2. stoljeća.⁶⁸

Na Livanjskome polju pokopan je veteran Arije Rufin,⁶⁹ najvjerojatnije tijekom druge polovice 2. stoljeća.⁷⁰ Možda se nakon otpusta iz službe vratio u rodni kraj ili je završni dio vojne službe proveo u upravo na širem prostoru Livanjskog polja, gdje su prolazili važni cestovni pravci i gdje je vjerojatno funkcionirala beneficijarijska postaja.⁷¹ Njegov je gentilicij posvuda poznat, posebno na istoku, ali i u Italiji, Dalmaciji i Hispaniji.⁷² Kognomen je posvuda čest.⁷³ U Saloni je vojnik

⁶⁰ CIL 3, 8484=EDH HD050262: *Templum Liberi / Patris et Liberae vetustate dilata{b=p}sum restituit / coh(ors) I Bel(garum) adiectis por^titicibus curam agente / Fl(avio) Victore 7(centurione) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) / fidelis Severo et Pompeiano / II co(n)s(ulibus)*; ALFÖLDY 1987: 249. Vjerojatno je obnovu istoga hrama kasnije nadzirao centurion Jedanaeste legije, BETZ 1938: 23; TONČINIĆ 2017: 94; v. u nastavku teksta bilj. 166.

⁶¹ OLUJIĆ 1990: 21.

⁶² ALFÖLDY 1969: 38-41, 326, 327.

⁶³ *ILlvg* 1919=EDH HD034237: [---] / Pol(lia) [---] / mil(es) leg(ionis) I ad(iutricis) / an(norum) XXXst(ipendiorum) X^o Attius Domitius mil(es) leg(ionis) II / ad(iutricis) proc(urator)(?) p(osuit).

⁶⁴ PATSCH (1996: 70, 71) je pretpostavio boravak veksilacije ovih legija u Dalmaciji datirajući ga u vrijeme nakon Karakaline vladavine kada su obje legije pripadale vojsci Donje Panonije u što je RITTERLING (1925: 1396) sumnjao. BETZ (1938: 42) je naveo njihova mišljenja zadržavajući se na tome da je legija svoju vezu sa Dalmacijom ostvarivala uglavnom preko vojnika u službi namjesnikova oficija.

⁶⁵ WILKES 1969: 117, 118; MARIN, MAYER, PACI I RODÀ 2000: 509.

⁶⁶ MARIĆ 2019.

⁶⁷ GLAVAŠ 2015: 227 i d.

⁶⁸ Natpis sadrži oznaku glasačkoga okruga što je karakteristika natpisa ranoga principata, te imenski obrazac bez prenomena koji iščezava od druge polovice 2. stoljeća, ALFÖLDY 1969: 27, 28.

⁶⁹ *AE* 2004, 1107=EDH HD042306: *Arri(us) Rufi(nus) veter(anus) leg(ionis) I ad(iutricis)*.

⁷⁰ Datacija je određena prema tome što su pokojnikovi ostatci kremirani i položeni u kamenu urnu, ŠKEGRO 2003: 142-144.

⁷¹ BOJANOVSKI 1988: 234, 245; GLAVAŠ 2016: 29; MATIJEVIĆ 2020: 37.

⁷² ALFÖLDY 1969: 61; *OPEL* 1: *Arrius*, 76, 77.

⁷³ ALFÖLDY 1969: 283; *OPEL* 4: *Rufinus*, 33, 34.

Marko Aurelije Atenije posvetio žrtvenik Silvanu Silvestru⁷⁴ nakon 212. godine.⁷⁵ Iako se njegov kognomen vrlo rijetko pojavljuje, grčkoga je porijekla i poznat u Dalmaciji, Noriku i zapadu,⁷⁶ teško je odrediti odakle je Atenije potjecao. Neovisno o tome i karakteru zadaće koju je ondje očigledno došao obaviti, njegovao je kult koji je među vojnicima u Panoniji u doba Severâ bio izuzetno popularan.⁷⁷ To se ne može reći za Salonu, u kojoj Silvan *Silvester* dotad nije bio štovan.⁷⁸ U Saloni je epigrafski potvrđen jedan namjesnikov spekulatork, a deseterica legijinih beneficijarija služila su tijekom kasnoga principata u postajama diljem provincije.⁷⁹

Deseta dvojna legija (Legio X gemina)

Legija se početkom Vespazijanove vladavine nalazila u Donjoj Germaniji, 103. je u Akvinku, a od 117-118. smještena je u Gornjoj Panoniji, u Vindoboni gdje je boravila do kasne antike. Jedna legijska veksilacija sudjelovala je u slamanju Bar-Kohbinog ustanka u Judeji. Legija je vjerojatno činila jezgru panonskih snaga poslanih u rat protiv Parta 162, protiv kojih su se borili i kasnije u doba Septimija Severa. Čini se da je glavna zadaća legije bila kontrola njezinoga dijela limesa u Gornjoj Panoniji, što je posebno do izražaja došlo tijekom ratova protiv Germana u doba Marka Aurelija. Njezini su beneficijariji služili u postajama u unutrašnjosti matične provincije, Noriku i Dalmaciji,⁸⁰ gdje su osmorica epigrafski potvrđena.⁸¹ Deseta legija u provinciji nije imala veksilacije,⁸² što znači da se prema sadašnjemu stanju istraženosti smije reći da je davala vojnike isključivo za položaje beneficijarija u dalmatinskome oficiju.

⁷⁴ *AE* 1989, 599=EDH HD018312: *Silvano / Silvest(ri) sac(rum) / M(arcus) Aurel(ius) / Atte^lnio mil(es) leg(ionis) / I adi(utricis) Anton(inianae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

⁷⁵ Datacija se temelji na upotrebi legijinog pridjeva *Antoniniana*, FITZ 1962: 45.

⁷⁶ ALFÖLDY 1969: 158; *OPEL* 1: *Athenio*, 84.

⁷⁷ MÓCSY 1974: 251 i dalje; PERINIĆ MURATOVIĆ I VULIĆ 2009: 170-173.

⁷⁸ Od dvadeset i četiri Silvanova salonitanska natpisa samo se na Atenijevome spominje sa pridjevom *Silvestris* koji se i u ostatku Dalmacije vrlo rijetko pojavljuje, PERINIĆ MURATOVIĆ 2008: 236, 242, 244; MARŠIĆ 1998: 57-60; BEKAVAC 2011: 158; za ovaj natpis u kontekstu ostalih vojničkih posveta u Saloni v. MATIJEVIĆ 2015b: 27, 28.

⁷⁹ Beneficijariji su služili u postajama pored rimskog naselja u Josipdolu, zatim Burna, Tilurija, municipija Malvezijatâ, Dokleje, municipija S(-), trojica su potvrđena u Novama. Jednome je žrtveniku nepoznato mjesto nalaza, MATIJEVIĆ 2020: 60, 161-166.

⁸⁰ GÓMEZ-PANTOJA 2000: 186-190.

⁸¹ Po jedan je zabilježen na službi u postaji Nove, pored municipija Malvezijatâ i vjerojatno u Naroni, iz Salone su jedan beneficijarij i četvorica veterana, od kojih su dvojica prethodno bili beneficijariji, a za dvojicu se to pretpostavlja. Dvojica veterana i bivših beneficijarija potvrđena su u municipiju *Salvium* i Prijedoru, MATIJEVIĆ 2020: 37, 165, 166.

⁸² ABRAMIĆ 1923: 62; BETZ 1938: 53. Novija istraživanja i nalaz ulomka nadgrobnoga natpisa njezinoga veterana ili beneficijarija iz Sinja, vjerojatno iz prve polovice 2. stoljeća (DEMICHELI 2011: 73, 74), to ne opovrgavaju, MATIJEVIĆ 2020: 28.

Druga pomoćnica legija (Legio II adiutrix)

Legija je nakon osnivanja 70. godine sudjelovala u ratu protiv Batavaca, potom je do 86. boravila u Britaniji kada je prebačena u Gornju Meziju. U njoj je djelovala do 103-104. kada je njezin stalni logor do kasne antike bio Akvink u Donjoj Panoniji. Jedna legijska veksilacija vjerojatno je sudjelovala u slamanju Bar-Kohbinog ustanka u Judeji. Legija je bila aktivna u Markomanskim ratovima, zatim ratovima između 193. i 198, Karakalinom ratu protiv Parta i ratu Klaudija II. protiv Gota.⁸³ Kada je bila odsutna, njezino je mjesto u logoru u Akvinku najvjerojatnije zauzimala Četvrta flavijevska legija iz Gornje Mezije i tako služila kao njezina trajna zamjena.⁸⁴

Natpisi njezinih aktivnih vojnika pronađeni su na pet različitih mjesta u unutrašnjosti Dalmacije. Ranije spomenuti natpis iz Bigesta postavio je legionar Atije Domicije, najvjerojatnije tijekom vladavine Marka Aurelija kada je u provinciji možda boravila veksilacija sastavljena od pripadnika Prve i Druge pomoćnice.⁸⁵ Njegov gentilicij upućuje na porijeklo iz Italije ili iz zapadnih provincija,⁸⁶ kognomen nije toliko čest, ali je posvuda rasprostranjen⁸⁷ i ne pomaže u određivanju njegova porijekla. Vojniku Aureliju Rufu, preminulome u dobi od dvadeset pet godina, nadgrobni je natpis pored Golubića kod Bihaća postavio Aurelije Turanije (?), najvjerojatnije otac,⁸⁸ tijekom kasnoga principata.⁸⁹ Teško je odrediti vojnikovo porijeklo jer su gentilicij i kognomen posvuda rasprostranjeni.⁹⁰ Prevladava mišljenje da je na tom mjestu bio antički Retinij⁹¹ – središte japodske *civitas* vjerojatno municipalnoga statusa. U blizini je djelovala beneficijarijska postaja⁹² s kojom je Rufo mogao biti povezan. Pored Konjica su Elije Pinent i Temuta podigli kenotaf sinu, vojniku Piniju preminulome u Basijanama u dobi od trideset dvije godine,⁹³ tijekom završetka 2. ili početka 3. stoljeća.⁹⁴ Svi troje nose ilirska imena.⁹⁵ Vojnik Licinije Viktorin postavio je stelu

⁸³ LÖRINCZ 2000c: 160-167.

⁸⁴ M. P. SPEIDEL 1976: 132; MÓCSY 1974: 99, 189.

⁸⁵ V. bilj. 63-64 u prethodnom dijelu teksta.

⁸⁶ ALFÖLDY 1969: 63; 264, 265, 306, 307; OPEL 1: *Attius*, 90.

⁸⁷ ALFÖLDY 1969: 190; OPEL 2: *Domitius*, 105.

⁸⁸ *CIL* 3, 10036=EDH HD061849: *D(is) M(anibus) / Aur(elius) Rufu(s) / an(norum) XXV / mi{II=le} s leg(ionis) / s{i=e}c(undae) Aur(elius) {I=T}u/rranius p(ater) {i=f}(ilio)(?) / h(ic) s(itus) e(st).*

⁸⁹ Datacija se temelji na upotrebi dvočlanih imenskih obrazaca i gentilicija *Aurelius*, ALFÖLDY 1969: 29, 30.

⁹⁰ ALFÖLDY 1969: 283, 284; OPEL 4: *Rufus*, 35, 36.

⁹¹ O problemu ubikacije Retinija v. CESARIK 2020: 34, 35.

⁹² BOJANOVSKI 1988: 312-315; GLAVAŠ 2016: 31; MATIJEVIĆ 2020: 29.

⁹³ *ILug* 1745=EDH HD057193: *D(is) M(anibus) s(acrum) / Ael(ii) Pinnes et Temus / parentes posuerunt / filio pientissimo / Pinnio militi legi/onis secund(a)e{s} defunc/to Bassianis anno/rum XXXII.*

⁹⁴ PAŠKVALIN 2012: 36, 46.

⁹⁵ ALFÖLDY 1969: 264-265, 306-307; PAŠKVALIN 2012: 44.

ocu Aureliju Probu i majci Prokuli⁹⁶ u rimskom naselju kod današnje Zenice (*Bistue Nova?*) tijekom 3. ili početkom 4. stoljeća.⁹⁷ Njegov je gentilicij posvuda raširen, posebno u Hispaniji, Narbonskoj Galiji i Italiji.⁹⁸ Najviše potvrda kognomena je iz galskih provincija, Panonije i Dalmacije.⁹⁹ U Josipdolu je tijekom Dioklecijanove vladavine centurion Aurelije Maksim posvetio žrtvenik Jupiteru i vjerojatno geniju municipija.¹⁰⁰ To je važan položaj na cesti Senija-Siscija, pored kojeg je bila beneficijarijska postaja.¹⁰¹ Sudeći prema posveti Maksim je ondje bio duže prisutan. Možda je čak i sa skupinom vojnika djelovao u okviru beneficijarijske postaje, što je poznato na nekim mjestima u Carstvu.¹⁰² Pored Grahova pokopan je vojnik Valent(?), pripadnik Prve ili Druge pomoćnice, preminuo u dobi od trideset godina.¹⁰³ Tijekom kasnoga principata komemorirala ga je supruga Tata.¹⁰⁴ Vjerojatno je u sjevernom dijelu Dalmacije krajem 3. stoljeća postojala veksilacija Druge legije, a sudeći prema Pinetovom natpisu i natpisima dvojice aktivnih vojnika iz Basijana, dio legije djelovao je i u južnom dijelu Donje Panonije.¹⁰⁵

Iz Salone potječe oštećeni nadgrobní žrtvenik Aurelija(?) Feroka datiran krajem 2. ili početkom 3. stoljeća.¹⁰⁶ Teško je odrediti njegovo porijeklo zbog vrlo

⁹⁶ CIL 3, 12764=EDH HD055950: *D(is) Ma(nibus) // Li(cinius) Victorinu(s) / mi(les) le(gionis) II A(u)re(lio) Probo / pa(tri) def(uncto) anno(rum) LV° et Procul(a)e ma(tri) def(unctae) / pi(a)e bene me(rentibus) pos(uit)*. Nije utvrđeno gdje se nalazio municipij *Bistue Novae*, BOJANOVSKI 1974: 134-139.

⁹⁷ SERGEJEVSKI 1965: 133, 134; PAŠKVALIN 2012: 67.

⁹⁸ ALFÖLDY 1969: 231; OPEL 3: *Licinius*, 26, 27.

⁹⁹ ALFÖLDY 1969: 327, 328; OPEL 4: *Victorinus*, 168, 169.

¹⁰⁰ CIL 3, 10060=EDH HD055356: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Gen(io) loci m(unicipii) Met(ulensium) / Aur(elius) Maximus 7(centurio) l(egionis) II adiutricis vo^otum posuit lib/ens numin[i] ma/iestat[i]ue] eiu[s] / Im[pe]rator] d(omino) n(o)stro] Diocl[et]iano] / [---]*. Nije sigurno da je posveta učinjena i „Geniju mjesta municipija“, detaljnije o tome, drugačijem čitanju centurionova imena, te problemu ubikacije Metula v. CESARIK I KRAMBERGER 2018: 109, bilj. 20; za drugačije čitanje također v. EDCS 30400614.

¹⁰¹ MATIJEVIĆ 2020: 29.

¹⁰² NELIS-CLÉMENT 2006: 287; FRANCE I NELIS-CLÉMENT 2014; KOLB I ZINGG 2016: 12, 13. Ako je djelovao u sprezi sa postajom, onda su mu beneficijariji i ostali oficijali bili podređeni. Takvu vrstu relacije između centuriona i beneficijarija pokazuje natpis EDH HD050908 iz Donje Germanije, NELIS-CLÉMENT 2000: 235, bilj. 93. Beneficijariji su niže rangirani u odnosu na centurione, M. P. SPEIDEL 1992: 232.

¹⁰³ *ILug* 1809=EDH HD027058: *Valen[t---] / militi legion[is ---] / a(d)iutricis defun[c]/to an(norum) XXX memori^oam posuit / Tata pi/entissima co(n)iu(x).*

¹⁰⁴ Dataciju određuje upotreba izraza *defunctus annorum* i *pietissimus*, ALFÖLDY 1969: 29, 30.

¹⁰⁵ RITTERLING 1925: 1451, 1452; BETZ 1938: 43, bilj. 103; WILKES 1969: 119.

¹⁰⁶ *AE* 2012, 1103=EDH HD072502: *[D(is)] M(anibus) // [Aurel(ius)(?) Te]rmin[is] et Aurel(ius)(?) Quintili[anu(?)]'s avuncu^o[lo suo(?)] Basilide / [et Aure(?)]l(io) Feroci / [--- mil(iti)(?) l] eg(ionis) II adi[utr(icis) patr]i p(ro) p(ietate) et Metro[do(r)(a)e pare]^ontib(us) pien[ti]s(simis) et b(ene)] / m(erentibus) pp(osuerunt)*; za dataciju MATIJEVIĆ 2012a: 65.

rijetkoga, ali posvuda rasprostranjenoga kognomena.¹⁰⁷ Nije moguće odrediti je li Ferok bio aktivni vojnik ili veteran, ili možda čak namjesnikov oficijal, što se čini najmanje izglednim jer nema dokaza da je Druga pomoćnica davala vojnike provincijskoj administraciji u Dalmaciji.¹⁰⁸

LEGIONARI IZ MEZIJSKOG LIMESA

Prva italska legija (Legio I Italica)

Legija je nakon sudjelovanja u građanskom ratu 69. godine smještena u logoru Nove u Donjoj Meziji u kojemu je boravila do kasne antike. Njezine veksilacije potvrđene su diljem matične provincije, sudjelovale su u Trajanovim ratovima protiv Dačana i Parta, a 193. njezin je legat Marije Maksim zapovijedao veksilacijom u borbama protiv Pescenija Nigera i Klodija Albina. Tijekom kasnoga principata, zajedno s dijelovima Pete makedonske i Jedanaeste kludijevske legije, njezine su veksilacije aktivne na zapadnim i sjevernim obalama Crnog mora.¹⁰⁹

Istraživači su, uz poneka odstupanja u svojim tumačenjima, zbog brojnosti natpisa njezinih vojnika u Saloni zaključili da je u dalmatinskoj metropoli boravila veksilacija Prve italske legije. Ritterling navodi osam natpisa, među njima i jedan namjesnikovoga beneficijarija, ističući da su neke od njih pokojnim legionarima postavili njihovi kolege. Prema natpisu na kojem je istaknut pridjev *Severiana* zaključuje da je legija, ili bar jedan njezin dio djelovao u Dalmaciji tijekom vladavine Aleksandra Severa.¹¹⁰ Betz donosi dva novopronađena natpisa, izostavlja jednoga i dosta je oprezniji u zaključivanju. Ističe da je samo stela s pridjevom *Severiana* datirana u doba Aleksandra Severa, a da je ostalima teško preciznije odrediti vrijeme nastanka. Zaključio je da najvjerojatnije pripadaju 3. stoljeću, posebno jer svi spomenuti vojnici osim jednoga nose gentilicij *Aurelius*, te da je dio legije boravio u Saloni početkom toga stoljeća.¹¹¹ Wilkes se s njime slaže i navodi da su potvrđena dvanaestorica, ili možda čak petnaestorica vojnika. Svi nose gentilicij *Aurelius*, a jedna se stela datira u doba Aleksandra Severa. Kaže da vjerojatno nisu povezani s namjesnikovim oficijem i da su u gradu boravili

---

¹⁰⁷ ALFÖLDY 1969: 203; *OPEL 2: Ferox*, 139. Ferokova žena Metrodora, kao i s njima rodbinski blisko povezani Bazilid, možda njezin brat, nose grčke kognomene koji bi mogli ukazivati na njihovo „orijentalno“ porijeklo. Možda ih je Ferok upoznao kada je tijekom severskoga doba cijela njegova legija bila aktivna na Istoku. O njezinom djelovanju na Istoku, M. P. SPEIDEL 1976: 132.

¹⁰⁸ MATIJEVIĆ 2020: 60.

¹⁰⁹ ABSIL 2000: 227-233; MATEI-POPESCU 2010: 78-88; o aktivnostima legije u istočnim dijelovima Carstva, DYCZEK 2019: 235-241.

¹¹⁰ RITTERLING 1925: 1414, 1415.

¹¹¹ BETZ 1938: 44.

zbog nekih drugih vojnih zadaća.¹¹² Problemu se vratio tridesetak godina poslije i kazao da su svi navedeni spomenici slični, što također sugerira da su na njima spomenuti vojnici pripadali istoj veksilaciji. Možda su boravili u Saloni jer su u to doba brojni vojnici prebačeni iz Podunavlja u Rim i ostala gradska središta nakon što je Septimije Sever preuzeo vlast 193. Natpisi na rimskim spomenicima tih Panonaca i Tračana često obiluju pogreškama, što je posljedica njihova slabijeg poznavanja latinskoga jezika. K tomu, u novoj sredini nisu bili dobro prihvaćeni. Wilkes kaže da se čini kako su svi pripadnici Prve legije u Saloni tračkoga porijekla, posebno zato što neki nose prepoznatljive kognomene (*Disdozi*, *Mucatra*, *Sabasianus*, *Mucapor*). Za četvoricu su poznate godine službe (14, 18, 26, 27), neke su komemorirali kolege vojnici, neki su naveli imena članova uže obitelji. Spomenici su kvalitetno izvedeni iako natpisi sadrže neke pogreške koje su odraz slabijeg poznavanja pisanog latinskog. To je djelomično bilo zato što je u njihovim rodnim tračkim područjima dominantan jezik bio grčki.¹¹³

Ritterling, Betz i Wilkes iznijeli su vrijedna zapažanja o toj skupini natpisa na temelju kojih se smije utvrditi da je tijekom 3. stoljeća u Saloni boravila veksilacija Prve italske legije. Međutim, ponovno tumačenje tih natpisa, posebno ako se uzmu u obzir datacija i porijeklo vojnika, pokazuje da se zapažanja navedene trojice autora mogu u priličnoj mjeri dopuniti i izmijeniti. Natpisi pokazuju da su u gradu bila osmorica vojnika. Vjerojatno je najstarija stela vojnika Aurelija Mukatre, za koju se smatra da je nastala u ranoseversko doba.¹¹⁴ Mukatra je umro nakon 14 godina službe, a komemorirao ga je kolega iz postrojbe (*miles legionis supra scriptae*) Aurelije Sabazijan.¹¹⁵ Kognomen *Mucatra* nesumnjivo ukazuje na tračko porijeklo.¹¹⁶ *Sabasianus* je izveden iz imena tračkoga boga Sabazija,¹¹⁷ što bi značilo da je njegov nositelj bio Tračanin. Njegov teoforni kognomen možda ukazuje na to da je imao neku ulogu u širenju sabazijačke religije u Dalmaciji, odnosno, Saloni.¹¹⁸ Štoviše, kult ovoga boga potvrđen je u legijinom logoru u Novama.¹¹⁹

¹¹² WILKES 1969: 119.

¹¹³ WILKES 2000: 334, 335, 341.

¹¹⁴ Oblikom je vrlo slična salonitanskoj steli Sempronije Kvarte (*AE* 1996, 1208), koja je zbog pokojnične frizure, izvedene po uzoru na onu carice Julije Domne, datirana u ranoseversko doba, MARŠIĆ 1997: 118.

¹¹⁵ *CIL* 3, 2009=EDH HD054355: *D(is) M(anibus) // Aurelio Muca/trae mil(iti) leg(ionis) / I Italicae stip(endiorum) ♂ XIII Aurel(ius) / Sabasianus / mil(es) leg(ionis) s(upra) s(criptae) / b(ene) m(erenti) p(osuit)*.

¹¹⁶ DEAN 1916: 82, 100-102; ALFÖLDY 1969: 249; OPEL 1: *Mucatra*, 89.

¹¹⁷ DEAN 1916: 80, 99; TUDOR 1971: 88.

¹¹⁸ MEDINI 1980: 85; SELEM I VILOGORAC BRČIĆ 2012: 212.

¹¹⁹ DYCZEK 2019: 242.

Aurelije Poncijan umro je u dobi od 50 godina¹²⁰ nakon što je u vojsci proveo najvjerojatnije 26 godina.¹²¹ Prikazan je u punoj figuri, u udubljenom pravokutniku gornjega dijela stele. Iako su takvi spomenici bili posebno omiljeni među vojnicima, u Dalmaciji su vrlo rijetki. Kratka tunika dopire do Poncijanovih koljena. Široko je nabrana oko struka na kojemu je široki pojas s velikom kopčom (*cingulum*). Na desnome boku visi mač sa širokim okovom na dnu korica. Preko lijevoga ramena prebačen je vuneni ogrtač (*paludamentum*), na desnome ramenu uhvaćen okruglom fibulom. Njegovo je lice mladenačko iako je umro kao pedesetogodišnjak. U lijevoj ruci drži svitak (*rotulus*). Ima vrlo kratku kosu priljubljenu uz lubanju s pramenovima koji padaju na vrh čela. Zahvaljujući navedenim portretnim karakteristikama stela se datira između 220. i 230. godine. Pripada tzv. „grčkome tipu“ osobito zastupljenome u istočnim krajevima Carstva.¹²² Poznato je oko stotinu petnaest stela s prikazom cjelovite vojnike figure. Većina pripada legionarima, i to upravo onima čije su postrojbe djelovale u operacijama na istoku (*Legio II Parthica*, *Legio II Traiana fortis*) i Britaniji.¹²³ Poncijana je komemorirao sin Aurelije Kvincijan. Kognomen *Pontianus* nije mnogo puta epigrafski potvrđen: pet puta u Donjoj Meziji i Dakiji, isto toliko u Dalmaciji i vrlo rijetko u ostalim provincijama zapadnoga dijela Carstva.¹²⁴ Vjerojatno je u istome razdoblju nastala i stela koju je vojnik Aurelije Marcijan postavio kolegi iz legije (*miles legionis supra scriptae*). Njegovo je ime oštećeno, ali je sačuvan podatak o osamnaest odsluženih godina.¹²⁵

¹²⁰ CIL 3, 2010 (8576)=EDH HD054370: *D(is) M(anibus) // Aurelius Ponti/anus miles l(e)g(ionis) pri(mae) / Italica(e) stipendio^{rum} XXVI(?) {o=q}ui vixit an/nos L Aur{i=e}lius {O=Q}u/ intianus titulum / patri pientissi/[mo po]suit.*

¹²¹ Nesigurnost u tumačenju broja godina provedenih u službi proizlazi iz nejasnoća u sadržaju 5. retka natpisa. Najprije je uklesana oznaka *V*, koja je ligaturom povezana s manjom oznakom *X*. Slijedi znak sličan interpunkciji i oznaka *I*. Na ulomku stele s pridjevom *Severiana*, datiranoj u kasnije seversko doba, oznake godina službe također su izvedene ligaturama, ali u ispravnom slijedu: *XVI*. Ako je Poncijan u vojsci zaista proveo šesnaest godina, u trenutku novačenja imao je trideset i četiri godine starosti. To je malo vjerojatno jer su u normalnim okolnostima vojnici u legije primani između 18. i 21. godine života, iako se u vremenima krize starosni prag mogao povisiti na 30. godinu, LE BOHEC 2001: 73. Možda su njegove godine smrti zaokružene i ne odaju stvarnu starosnu dob (CARROLL 2008: 177-179) što bi značilo da je bio mlađi. Tome u prilog govore i njegove mladenačke crte lica, CAMBI 1988: 97. Također je moguće da se radi o klesarevoj pogrešci, jer ih ima još na tri mjesta u natpisu.

¹²² CAMBI 1988: 97, 98, 101, 105-108, 111; takvu dataciju prihvaćaju MARŠIĆ 2002: 253; IVČEVIĆ 2013: 459 što je nesumnjivo ispravno. Treba odbaciti prijedloge šire datacije u prvu polovicu 3. stoljeća ili nakon sredine 3. stoljeća kao što je to učinio MATEI-POPESCU 2010: 114.

¹²³ COULSTON 2007: 535-538.

¹²⁴ OPEL 3: *Pontianus*, 152. Možda bi u prilog Poncijanova „orijentalnog“ porijekla govorio tzv. *grčki tip* njegove stele. Međutim, možda je bio lokalnoga porijekla, a odabir takvog tipa spomenika mogao je biti motiviran nečim drugim.

¹²⁵ CIL 3, 12899=EDH HD001103: *[---] / [---]I(?)I(?)AE[---] / [mi]l(iti) leg(ionis) I Italic(a)e / Severianae st[i]pend(iorum) XX(?)III vixi[t] / an[nos --- Au]rel(ius) / Mar[ci]anus(?) / mil(es) leg(ionis) s(supra) s(criptae) con/tubernalis /^o b(ene) m(erenti) p(osuit).*

Legija nosi atribut *Severiana*, koji je dobila tijekom vladavine Aleksandra Severa (222-235).¹²⁶ Neki natpisi iz Donje Mezije sugeriraju da ga je imala već 224. godine.¹²⁷ *Marcianus* je u Dalmaciji potvrđen šesnaest puta,¹²⁸ jednako toliko u Dakiji, a u mezijskim je provincijama zabilježen devetnaest puta. Mnogo se češće javlja u zapadnim provincijama i u Italiji.¹²⁹

Vojnik Aurelije Marcijal umro je nakon 27 godina službe.¹³⁰ Kognomen *Martialis* je posebno čest u zapadnim provincijama i Italiji. U Dalmaciji je zabilježen desetak puta, a u Dakiji i mezijskim provincijama dva puta više.¹³¹ Njega, sina mu Marcijala i suprugu Eliju, komemorirao je njegov brat i nasljednik. Njegov je kognomen *Disdozi* tračkoga porijekla i vrlo se rijetko pojavljuje.¹³² Vojnik Aurelije Januarije i supruga Kvirila postavili su stelu četrnaestogodišnjemu sinu Eliju Vitalu.¹³³ Kognomen *Ianuarius* je vrlo čest u Dalmaciji u kojoj je potvrđen isključivo za kasnoga principata. Čak četrdeset potvrda je iz Salone i njezine okolice.¹³⁴ Nosile su ga osobe u mezijskim provincijama i Dakiji, dok je višestruko brojniji u zapadnim provincijama.¹³⁵ Oba se natpisa datiraju u doba kasnoga principata.¹³⁶ Vojnik nepoznatog imena umro je u dobi od 23 godine s najmanje jednom godinom vojne službe.¹³⁷ Ulomak nema pouzdanih elemenata

¹²⁶ BETZ 1938: 44; MATEI-POPESCU 2010: 114.

¹²⁷ FITZ 1962: 107, 108; SARNOWSKI 1991: 139; MATEI-POPESCU (2010: 97-99, 108, 112, 119, 137, 138) sve natpise pripadnika ove legije s pridjevom *Severiana* također datira u vrijeme vladavine Aleksandra Severa.

¹²⁸ ALFÖLDY 1969: 238.

¹²⁹ OPEL 3: *Marcianus*, 55, 56.

¹³⁰ CIL 3, 2008=EDH HD054352: *Aur(elius) Martialis / mil(es) leg(ionis) I Italic{ae} / st(ipendiorum) XXVII et Ael(ia) / coniux {a}eius et [♂]Martiali filio / eorum uno fato / decepti Disdozi / frat(er) et (h)eres / eorum posuit. Aurelius Disdosi poznat je kao vojnik s natpisa iz Donje Mezije datiranog poslije 212. godine [AÉ 1927, 47: *Herculi invicto / Aur(elius) Disdosi / mil(es) / v(otum) p(osuit)*]; MATEI-POPESCU 2010: 114.*

¹³¹ ALFÖLDY 1969: 239; OPEL 3: *Martialis*, 60, 61.

¹³² ALFÖLDY 1969: 189; OPEL 2: *Disdosi*, 102.

¹³³ CIL 3, 8719=EDH HD062484: *D(is) M(anibus) / Ael(ius) Vitalis / qui vixit ann(os) / p(lus) m(inus) XIII Aur(elius) Ianua[♂]rius mil(es) leg(ionis) Italic(ae) / et Quirilla mater / parentes filio / infelicissimo / miserrim{io} / [♂]posu{u}erunt.*

¹³⁴ ALFÖLDY 1969: 220.

¹³⁵ OPEL 2: *Ianuarius*, 189, 190.

¹³⁶ Na Marcijalovom natpisu glagol *posuit* ispisan je bez skraćivanja, a na Januarijevom su bez skraćivanja izrazi *qui vixit annos plus minus, infelicissimus, miserrimus i posuerunt*. Obojica imaju dvočlani imenski obrazac i gentilicij *Aurelius*, ALFÖLDY 1969: 29, 30.

¹³⁷ *ILLug* 2611=EDH HD035047: *[---] / leg(ionis) I [Itali]/c(a)e st(ipendiorum) I[--- ann(orum)] / XXIII Iul(ius) [---] [♂]heres p[osuit]*. WILKES (1969: 119, bilj. 2) smatra da je na tome ulomku uz ime legije počasni naziv *Severiana*. Natpis je oštećen i, sudeći prema fotografiji toga ulomka, mislim da to nije moguće, usp. MATIJEVIĆ 2015a: 13, kat. br. 12.

za dataciju, ali ga se prema dataciji prethodno spomenutih natpisa može smjestiti u doba kasnoga principata.

Preostali su natpisi oštećeni zbog čega nije moguće reći jesu li na njima spomenuti aktivni vojnici, veterani ili namjesnikovi oficijali. Među njima je ulomak sarkofaga Aurelija Flava(?) i njegovih roditelja.¹³⁸ Kognomen *Flavus* najviše je potvrđen u Hispaniji. Iz Dalmacije su još tri potvrde, iz Dakije jedna.¹³⁹ Na jednom ulomku natpisa spominje se Herenije.¹⁴⁰ Gentilicij *Herennius* je italskoga porijekla i osobito čest u Hispaniji. U Dalmaciji je potvrđen desetak puta, a još je rjeđi u Dakiji i Gornjoj Meziji. Istovjetni je kognomen mnogo rjeđi, ali najzastupljeniji u Hispaniji.¹⁴¹ Na jednom ulomku posvetnog žrtvenika¹⁴² i jednom ulomku natpisa¹⁴³ sačuvano je samo ime legije.

Karakteristike imena tih vojnika pokazuju da bi se tračko porijeklo moglo utvrditi samo Aureliju Mukatri i Aureliju Sabazijanu. Kognomeni ostalih vojnika nisu tipični za Trakiju, ali su prilično česti u donjem i srednjem Podunavlju. Naime, od početka 3. stoljeća podunavske su legije provodile pojačana novačenja u Trakiji i Iliriku gdje je očigledno bilo dovoljno ljudstva. Doduše, u kriznim razdobljima novačeno je gdje god se moglo, a teret je mahom podnosilo stanovništvo uz granicu.¹⁴⁴ Pojedinačni natpisi pokazuju da je Prva italska legija tijekom 2. stoljeća primala novake iz Likije i Pamfilije (*Aspendus*) i Makedonije (*Scupi*). Veći broj natpisa iz 3. stoljeća svjedoči o sve češćem novačenju u Trakiji i pored tamošnjega limesa.¹⁴⁵ Aurelije Poncijan je mogao biti iz Donje Mezije, Dakije ili Dalmacije. Aurelije Januarije, Aurelije Marcijan i Aurelije Marcijal mogli su potjecati iz mezijskih provincija, Dakije, Italije ili neke provincije u zapadnome dijelu Carstva uključujući i Dalmaciju. Jednako se smije reći i za članove njihovih obitelji (sin Elije Vital i žena Kvirila, sin Marcijal i žena Elija, sin L. Aurelije Kvincijan).¹⁴⁶ Međutim, na Marcijalovu vezu s tračkim prostorima ukazuje ime njegovoga brata

¹³⁸ *CIL* 3, 12898=EDH HD063888: [---] *Aur(elio) Fla(vo)(?)* [---] / [---] *leg(ionis) I Ita[l(icae) ---] / [---] Aurelia [---] / [---] Aurelia[---]* ♂ [---] *parent[---]*.

¹³⁹ ALFÖLDY 1969: 205; OPEL 2: *Flavus*, 147, 148.

¹⁴⁰ *CIL* 3, 2032=EDH HD054807: [---] / [---] *RM[---] / [---] Herenn[ius ---] / [---] leg(ionis) I Ita[l(icae) ---]* ♂ [---].

¹⁴¹ ALFÖLDY 1969: 89; OPEL 2: *Herennius*, 178.

¹⁴² *ILug* 2612=EDH HD035048: [---] / *leg(ionis) I Ita[l(icae)] / I(ibens) p(osuit)*.

¹⁴³ *CIL* 3, 13909=EDH HD064103: [---] *leg(io---)(?) I Ita[lic(a) ---]*.

¹⁴⁴ Sve su legije u vremenu između Hadrijanova i Dioklecijanova vladanja postupno gubile italski identitet: od gotovo tisuću devetsto novaka samo sedamnaestorica su bila iz Italije, istodobno je drastično smanjen i broj novaka iz Narbonske Galije, Hispanije i Germanije, MANN 1983: 64-67; LE BOHEC 2001: 68-87.

¹⁴⁵ Takve tendencije u novačenju vrijedile su i za ostale legije u Donjoj Meziji, MANN 1983: 38, 135.

¹⁴⁶ MATIJEVIĆ 2019a: 70.

i nasljednika Dizdoza. Iako natpis ne govori o njegovoj pripadnosti Prvoj italskoj legiji, niti nekoj drugoj postrojbi, na to upućuje izraz *frater et heres*.¹⁴⁷ Vjerojatno nije slučajno da nosi tračko ime i da komemorira osobu koja je služila u legiji s priličnim brojem Tračana. Ako je Dizdoz zaista bio legionar, teže je objasniti zašto nije naveo gentilicij i, eventualno, jasno istaknuo pripadnost legiji, ako ne njezinim punim imenom, onda samo izrazom kojim se koristio Sabazijan (*miles legionis supra scriptae*). Prema drugoj pretpostavci, Marcijal i Dizdoz su krvna braća što bi značilo da su obojica tračkoga porijekla.¹⁴⁸ Iz toga bi se moglo pretpostaviti da je Marcijal prilikom novačenja primio građansko pravo,¹⁴⁹ a brat mu je bio pratnja tijekom njegova služenja u Saloni.

Osobe spomenute na ulomku natpisa iz Salone¹⁵⁰ također su povezivane s tom legijskom veksilacijom.¹⁵¹ Tvrdnja treba biti ublažena posebno zato jer nedostaje gornji dio natpisa na kojem je bilo ime preminuloga s oznakom eventualne pripadnosti legiji. Komemoratori su Aurelije Tertul i Mukapor, sin Mukatrin, sugrađani i kontubernali preminuloga, a kako je Mukapor Tračanin, to su vrlo vjerojatno bili Tertul i pokojnik. Mukapor nije bio legionar jer nema građansko pravo, tako da je teško odrediti zašto su sva trojica nazvana kontubernalima. Imenica *contubernalis* vrlo se često upotrebljavala u okolnostima kada je vojnik komemorirao kolegu vojnika, ali se nalazi i na civilnim nadgrobim natpisima.¹⁵² Herenije, a posebno Flavo(?), vjerojatno nisu iz donjega Podunavlja.

Wilkes je na pretpostavku o tračkom porijeklu većine ovih vojnika nadogrudio i mišljenje da su pogreške u nekim njihovim natpisima posljedica slabijeg poznavanja latinskog, jer je u Trakiji prevladavao grčki. Međutim, usporedba pogrešaka u natpisima Aurelija Januarija (*miserrim{i}o, posu{u}erunt*), Aurelija Marcijala (*Italic{i}(ae), {a}eius, (h)eres*) i Aurelija Poncijana (*{o=q}ui, Aur{i=e}lius, {O=Q}uintianus*) s pogreškama dalmatinskih i salonitanskih natpisa iz kasnoga principata, ne pokazuje da natpisi ovih vojnika imaju više jezičnih nepravilnosti i pogrešaka.¹⁵³ Zato ih ne možemo protumačiti kao odraz slabijeg poznavanja pisanog latinskog, tim više jer onomastička analiza nije dokazala da su bili tračkoga porijekla. Njihova su imena potvrđena u Donjoj Meziji, ali ima ih i u drugim krajevima

¹⁴⁷ KEPARTOVÁ 1986: 11-14; M. A. SPEIDEL 1996: 35.

¹⁴⁸ MATIJEVIĆ 2019a: 91.

¹⁴⁹ Kada je tijekom kasnoga principata veksilacija Treće legije poslana iz Afrike služiti na dunavski limes, u svoje je redove primila i lokalne peregrine kojima je u trenutku pristupanja legiji dodijeljen civitet, MANN 1983: 40.

¹⁵⁰ *ILug 2133: [---] / [--- Au]/relius Te[rtul]/lus et Muc[apo]/r Mucatra[e fil(ius)(?)] / ci{b=v}bes et contu[bernales] / ipsius ex p[rae]/cepto titu[lum be]/ne merenti pos[uerunt].*

¹⁵¹ Izdavači *ILug*-a pretpostavljaju da je spomenik s natpisom podignut vojniku. WILKES (2000: 341, br. 87) drži da je to bio Mukapor.

¹⁵² MATIJEVIĆ 2019a: 70, 74.

¹⁵³ SKOK 1915: 12 i d.; ZOVIĆ 2015.

Carstva, na zapadu kao i u Dalmaciji. Štoviše, upravo natpis Tračanina Mukatre ne sadrži niti jednu pogrešku. Grčki jest bio prevladavajući jezik u Trakiji, ali su ipak među malobrojnim govornicima latinskoga jezika osim službenika u upravi bili veterani i vojnici.¹⁵⁴ Štoviše, latinski se tijekom 2. i 3. stoljeća postupno širio na sjever prema Dunavu i kasnije u Dakiju.¹⁵⁵

Mukatrina stela najvjerojatnije je iz ranoseverskog doba. Stela s pridjevom *Severiana* nastala je između 222. i 235. godine, što bi moglo značiti da je između njihovoga nastanka prošlo desetak godina. Oba natpisa imaju zajednička obilježja: vojnici nose dvočlani imenski obrazac i gentilicij *Aurelius*, vojnik komemorira kolegu vojnika iz iste postrojbe, završavaju formulom *bene merenti posuit*, slova *P, R, S* i *G* imaju istovjetan oblik, natpisna polja omeđena su jednostavno uklesanim okvirom. Poncijanova je stela nastala između 220. i 230. godine, možda čak i na samome početku toga intervala jer legija nema pridjev *Severiana*. I njezino je natpisno polje unutar jednostavno uklesanog okvira, dimenzijama ne odstupa od prethodno spomenutih stela. Iako u odnosu na njih ima slova nepravilnijega oblika, vide se sličnosti u izvedbi *P, R* i *S*. Januarijeva je stela bez ukrasa, a oblici slova mogli bi ukazivati na kasnije vrijeme nastanka. Međusobno komemoriranje vojnika u najmanje dva navrata govori u prilog tome da neki od njih nisu ostvarili dovoljno snažne odnose s lokalnim stanovništvom, niti su osnovali obitelji, pa su brigu o njihovom ukopu preuzeli suborci iz postrojbe. Međutim, drugačije svjedoče natpisi Aurelija Marcijala, Aurelija Januarija i Aurelija Poncijana, koji su tijekom službe u Saloni bili u pratnji članova svojih obitelji.¹⁵⁶ Nije poznato jesu li obitelji s njima došle iz Donje Mezije ili su ih zasnovali tijekom službe u Saloni. Nije isključeno ni da su ti vojnici bili lokalnoga porijekla. To bi značilo da je veksilacija provodila novačenja u Saloni, odnosno u Dalmaciji, kako bi održala potrebno brojčano stanje i razinu spremnosti¹⁵⁷ te da je djelovala kao autonomna postrojba neovisno o matičnoj legiji čije je imenovanje zadržala.¹⁵⁸ To bi moglo govoriti u prilog njezinom kontinuiranom popunjavanju proizišlome iz dugotrajnijega boravka u Saloni. Upadljivo je da svi navedeni vojnici nose gentilicij *Aurelius* koji je posebno rasprostranjen na srednjem i donjem Podunavlju zahvaljujući dijeljenju civiteta u doba Marka Aurelija, ali i kasnije nakon Karakaline konstitucije 212. godine.¹⁵⁹

¹⁵⁴ SHARANKOV 2011: 145, 150-152.

¹⁵⁵ YANAKIEVA 2018: 133 i d.

¹⁵⁶ MATIJEVIĆ 2019a: 91; također v. TOMAS 2015.

¹⁵⁷ O tome usp. gore bilj. 149 o novačenju za veksilaciju Treće legije.

¹⁵⁸ STROBEL 2007: 270.

¹⁵⁹ M. A. SPEIDEL 2017: 47; o nositeljima gentilicija *Aurelius* prije i poslije 212. godine, SALWAY 1994: 133-137.

U kojim je okolnostima veksilacija Prve italske legije došla u Salonu?

Boravak veksilacije Prve italske legije u Salonu najvjerojatnije treba povezati s dolaskom Septimija Severa na vlast. Naime, uoči proglašenja carem 193. godine na njegovoj su strani bile panonske i rajnske legije te vojska iz Donje Mezije, čiji je namjesnik tada bio njegov brat Septimije Geta. Desetak godina ranije zapovijedao je Prvom italskom legijom, a kada je postao namjesnik, na mjestu legata zamijenio ga je Marije Maksim. Maksim je sljedeće godine sudjelovao u vojnoj kampanji na istoku protiv Pescenija Nigera kao *Dux exercitus Moesiaci*, odnosno, zapovjednik veksilacija Prve italske i Jedanaeste klaudijevske legije. Godine 197. predvodio je mezijske postrojbe u pobjedi nad Klodijem Albinom kod Lugduna. Maksimova namjesništva u važnim provincijama i, naposljetku, konzulat koji je 223. godine obavljao zajedno s budućim carem Aleksandrom Severom, govore o njegovu velikom utjecaju tijekom nadolazećih godina.¹⁶⁰ Moglo bi se reći da je legija bila pod čvrstom kontrolom Septimija Severa i ljudi od njegova povjerenja, zbog čega nije iznenađujuće da je upravo njezino ljudstvo odabrano za oblikovanje veksilacije koja će omogućiti snažniju carsku kontrolu Salone. Strateška se važnost dalmatinske metropole jasno očitovala 169-170. godine, a ostala je neupitna i kasnije zbog smještaja preko puta italske obale Jadrana. Jedna je od najbitnijih luka u tome dijelu Mediterana, a na nju se veže cestovna mreža kojom se prilično brzo može doći do Podunavlja. Teško je vjerovati da bi novi car, u godinama kada je njegova vlast ugrožena unutrašnjim i vanjskim prijetnjama, dopustio da mu glavni grad provincije *inermis* osiguravaju dijelovi pet pomoćnih kohorti (*I Belgarum, VIII Voluntariorum, III Alpinorum, I milliaria Delmatarum, II milliaria Delmatarum*) potpomognuti kombiniranim eskadronom mizenske i ravenske ratne mornarice.¹⁶¹ U mirnim je vremenima Prva italska legija imala veksilacije u Donjoj Meziji i na obližnjim obalama Crnoga mora, a ova je u Salonu bila najudaljenija od matičnoga logora i epigrafski je bolje potvrđena od ostalih veksilacija.¹⁶² Sudeći prema stelama datiranim nakon 224, odnosno između 220. i 230. godine, opravdano je tvrditi da je veksilacija ondje boravila do vremena Aleksandra Severa, a vjerojatno i poslije. Potpuni izostanak natpisa njezinih legionara u ostatku Dalmacije, uz iznimku natpisa beneficijarija koji su bili druga kategorija aktivnih vojnika, također je znakovit i ukazuje na zaključak da je veksilacija svojim zadaćama bila vezana isključivo za Salonu. Brojnost natpisa njezinih vojnika mogla bi govoriti u prilog većoj brojčanoj snazi veksilacije, odnosno, njezinu dužem boravku u gradu, posebno u usporedbi s

¹⁶⁰ BIRLEY 1988: 54, 109, 176, 193, 205; MATEI-POPESCU 2010: 89-91, 139, 140; MENNEN 2011: 194-205.

¹⁶¹ ALFÖLDY 1987: 245-247, 249, 251, 252, 254, 255; MATIJEVIĆ 2019b: 47-68.

¹⁶² ABSIL 2000: 232, 233.

drugim postrojbama u provinciji. Primjerice, Četvrta je legija tijekom desetljeća i pol u Dalmaciji u flavijevsko doba iza sebe ostavila svega četiri natpisa.¹⁶³ Od namjesnikovih su oficijala epigrafski potvrđena dvojica beneficijarija u Saloni te još trojica na službi u četirima različitim postajama u unutrašnjosti provincije.¹⁶⁴

Jedanaesta klaudijevska legija (Legio XI Claudia)

Legija je nakon građanskoga rata 68-69. smještena u Vindonizi u Gornjoj Germaniji, odakle je početkom 2. stoljeća poslana na istok zbog sudjelovanja u Trajanovim ratovima protiv Dačana. Zatim je njezin logor postao Durostor u Donjoj Meziji, gdje je boravila do vremena kasne antike. Njezine su veksilacije sudjelovale u Trajanovim ratovima protiv Parta, slamanju Bar-Kohbinog ustanka, ratovima Septimija Severa, a jedna je veksilacija bila aktivna sjeverno od Dunava tijekom Karakaline vladavine. Njezini su legionari zajedno s pripadnicima Prve italske legije djelovali u delti Dunava i sjevernoitalskom Ticinu.¹⁶⁵

U Bigestama je centurion Kvint Pisencije Severin¹⁶⁶ krajem 2. ili početkom 3. stoljeća nadgledao obnovu Liberova hrama. Vjerojatno je izvršavao posebnu zadaću koja ne bi trebala biti povezana s eventualnim boravkom legijske veksilacije, posebno jer u provinciji nema epigrafskih potvrda njezinih aktivnih vojnika. Gotovo je sigurno da se Pisencijev građevinski natpis odnosi na isti hram koji je 173. obnavljala Prva kohorta Belgâ pod zapovjedništvom centuriona iz Prve pomoćnice. Možda su to dvije različite obnove ili jedna dugotrajna, tijekom koje su se u nadzornoj ulozi izmijenili Viktor i Severin.¹⁶⁷ Pisencijev se gentilicij vrlo rijetko pojavljuje i upućuje na italsko porijeklo.¹⁶⁸ U Saloni je potvrđen veteran Julije Lucilije¹⁶⁹ iz kasnoga principata.¹⁷⁰ Jedini je nositelj toga kognomena u Dalmaciji, koji je više od dvadeset puta potvrđen u galskim i germanskim provincijama te nekoliko puta u Gornjoj Meziji i Dakiji. To ukazuje na njegovo strano

¹⁶³ BETZ 1938: 72; WILKES 1969: 103, 104.

¹⁶⁴ Jedan je beneficijarij služio u postaji kod Dilunta i municipija Malvezijatâ, preostala dvojica kod Nove i Narone, MATIJEVIĆ 2020: 60, 161-166.

¹⁶⁵ FELLMANN 2000: 127-131; MATEI-POPESCU 2010: 133-141.

¹⁶⁶ *CIL* 3, 8485=EDH HD050265: *Q(uintus) Pisentius Se/verinus 7 (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) / templum Lib(eri) Pat(ris) / vetustate corrup^ltum porticib(us) adiect(is) / restituit.*

¹⁶⁷ BETZ 1938: 23; detaljno uz navod cjelovite literature TONČINIĆ 2017: 86-94. Tako je u Dalmaciju, na zadaću privremenoga zapovjedništva nad Prvom kohortom Belgâ, poslan centurion iz legije u Donjoj Germaniji, v. dolje bilj. 184.

¹⁶⁸ TONČINIĆ 2017: 87; *OPEL* 3: *Pisentius*, 143.

¹⁶⁹ *ILug* 2096=EDH HD034438: *D(is) M(anibus) / Iulius Luc[i]/lius veter[a]/n[u]s leg(ionis) XI [C(laudiae) p(iae) f(idelis)]^l [---].*

¹⁷⁰ Na takvu dataciju upućuje upotreba formule *Dis Manibus* i dvočlanog imenskog obrasca, ALFÖLDY 1969: 27, 28, 35. MANN (1983: 115) toga veterana pogrešno smješta u vrijeme legijina boravka u Dalmaciji.

porijeklo.¹⁷¹ U Pituntiju, istočno od salonitanskog agera, roditelji su komemorirali sina Aurelija Vera, vojnika i dekuriona municipija Rider.¹⁷² Možda je porijeklom iz Salone u koju se vratio kao veteran i potom bio izabran za gradskoga vijećnika u Rideru.¹⁷³ Možda je, pak, porijeklom iz Ridera u kojemu je postao vijećnik prije ulaska u vojsku i uobičajene dobi od dvadeset pet godina dok je njegov otac još uvijek bio živ.¹⁷⁴ Njegov je spomenik nastao između završetka 2. i sredine 3. stoljeća.¹⁷⁵ U Dalmaciji su u doba kasnoga principata potvrđeni i namjesnikovi oficijali iz Jedanaeste legije. Osim dvojice beneficijarija u Saloni, osmorica su potvrđena na službama u postajama diljem provincije. U rimskom naselju u Josipdolu zabilježen je spekulatör.¹⁷⁶

LEGIJE IZ DAKIJE

Peta makedonska legija (Legio V Macedonica)

Legija je početkom Domicijanove vladavine smještena u Meziji nakon čega je sudjelovala u Trajanovim ratovima protiv Dačana. Tada je njezin logor postao Trezmis. Potom su njezine veksilacije prisutne u gradovima na sjevernoj obali Crnoga mora, a zajedno s pripadnicima Jedanaeste legije borile su se u Trajanovom ratu protiv Parta i gušenju Bar-Kohbinog ustanka. Cijela je legija sudjelovala u ratu Marka Aurelija protiv Parta te je vjerojatno oko 168. premještena u Potaisu u Dakiju, gdje je provela gotovo cijelo stoljeće i potom bila vraćena u Donju Meziju.¹⁷⁷

Jedini aktivni pripadnik te postrojbe u Dalmaciji je centurion Aurelije Vital iz Salone.¹⁷⁸ Postavio je sarkofag supruzi i njezinoj sestri tijekom 3. stoljeća¹⁷⁹ na

¹⁷¹ ALFÖLDY 1969: 233; OPEL 3: *Lucilius*, 35.

¹⁷² *CIL* 3, 12815a=EDH HD051319: [D(is)] M(anibus) / Aurelio / Vero dec(urioni) / municipi(i) / Rideri mil(iti) leg(ionis) / XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis) milit(avit) / [--- // ---] / ann(os) XXV Aur[el]i^oli(i) Varro et Can(dida) parent(es).

¹⁷³ GLAVAŠ 2014: 88, 89; DEMICHELI 2015: 68, 69.

¹⁷⁴ NELIS-CLÉMENT 1989: 145, 146. Sudeći prema *CIL*-u čini se da nedostaje 7. redak natpisa što bi moglo značiti da se broj od 25 godina ne odnosi na njegovo vrijeme provedeno u vojsci, nego na starosnu dobu u trenutku smrti.

¹⁷⁵ DEMICHELI 2015: 68, 69; o natpisu u kontekstu municipaliteta Ridera i njegovu dataciju u 2. stoljeće v. GLAVAŠ 2014: 88, 89.

¹⁷⁶ Beneficijariji su služili u postaji pored Magna, Nove, municipija S(-), municipija Malvezijatâ, Čačka i Salvija, MATIJEVIĆ 2020: 60, 161-166.

¹⁷⁷ PISO 2000: 213-218; STROBEL 2000: 523-526; MATEI-POPESCU 2010: 45-53.

¹⁷⁸ *CIL* 3, 2046=EDH HD063845: {Qu=Co}eli(a)e Calpurniae / qu(a)e vixit an(nos) XXVI / Aur(elius) Vitalis c(enturio) leg(ionis) V / Macedonic(a)e maritus / bene merenti posuit / Coeliae Calpurniae sorori in hac / etiam Ae(liae) Pomponiae l(ocum) c(oncessit) Iulia Vetti^oa amica.

¹⁷⁹ CAMBI 2010: 37, 39, 66, 67.

tzv. Sjevernoj nekropoli na Klisu. Mjesto za ukop mu je ustupila prijateljica, što znači da nije bio vlasnik grobne parcele i možda upućuje na zaključak da je bio stranac,¹⁸⁰ kao i da su supruga i njezina sestra bile s njime u Saloni. Vitalov je kognomen posvuda rasprostranjen, posebno je čest u Italiji i zapadnim provincijama. U Dalmaciji je potvrđen više od dvadeset puta, a u Dakiji i mezijskim provincijama više od četrdeset puta.¹⁸¹

Tijekom vladavine cara Galijena u Petoviju je boravila veksilacija sastavljena od pripadnika Pete makedonske i Trinaeste dvojne legije. Tada je u južnoj Panoniji ojačana vojna prisutnost, jer su se ondje odvijale borbe između uzurpatora Ingenua i Regalijana, a Alamani su krenuli prema Italiji. U tome je kontekstu moguće da je u Dalmaciji legija imala veksilaciju kojoj je pripadao centurion Vital.¹⁸² Drugo moguće objašnjenje je da je bio zapovjednik neke veksilacije sastavljene od pripadnika drugih postrojbi, odnosno, da je dobio svojevrsno privremeno zapovjedništvo jer nije bilo raspoloživih legijskih centuriona.¹⁸³ Možda je izvršavao neku posebnu zadaću poput kolega centuriona koji su nadgledali građevinske radove na hramu u Bigestama, ili centuriona iz Prve *Minervia* legije, tada smještene u Donjoj Germaniji, privremenog zapovjednika (*praepositus*) Prve kohorte Belgâ.¹⁸⁴

Jedini veterani Pete makedonske legije u Dalmaciji potvrđeni su nadgrobnim natpisima iz Salone. To su Lucije Domicije Valent¹⁸⁵ i Aurelije Mi[---]¹⁸⁶ iz vremena kasnoga principata.¹⁸⁷ Domicijev gentilicij posvuda je rasprostranjen, posebno na zapadu i u Italiji, ali je čest u Dalmaciji i posebno u provincijama donjega Podunavlja.¹⁸⁸ Ostaje nepoznato jesu li prije stjecanja veteranskog statusa bili obični vojnici ili u službi namjesnikovoga oficija, možda kao beneficijariji,¹⁸⁹ koji su se nakon završetka službe nastanili u Saloni poput veterana i bivših beneficijarija

¹⁸⁰ Na ustupljenome mjestu na nekropoli pored salonitanskog amfiteatra ukopan je centurion frumentarij Tit Varonije Maron. Karakter njegove vojne službe jasno govori da je u gradu bio stranac, MATIJEVIĆ 2014: 71.

¹⁸¹ ALFÖLDY 1969: 330; *OPEL* 4: *Vitalis*, 176, 177.

¹⁸² BETZ 1938: 49.

¹⁸³ O vrlo sličnome primjeru M. P. SPEIDEL 1975: 36-38.

¹⁸⁴ *CIL* 3, 1918=*EDH* HD053697; CHEESMAN 1914: 93; WILKES 1969: 117, 118.

¹⁸⁵ *ILug* 2089=*EDH* HD034432: *D(is) M(anibus) / L(ucius) [D]omitius / [V]alens ve[t(eranum)] / leg(ionis) V Mac(edonicae) et A[---] / AFA B / C(aius) Offoni[us(?)] / Domiti[---] / C(aius) Domi[---] / ann[---]*.

¹⁸⁶ *CIL* 3, 13907=*EDH* HD064102: *D(is) [M(anibus)] / Aurel(ius) Mi[---] / vet(eranum) leg(ionis) V [Mace]/donica[e qui] / vixit [annos ---]*.

¹⁸⁷ Na takvu dataciju upućuje upotreba formule *Dis Manibus* na oba natpisa, tročlani imenski obrazac bez filijacije i glasačkog okruga na prvom natpisu te izraz *qui vixit annorum* i gentilicij *Aurelius* na drugom natpisu, ALFÖLDY 1969: 28, 29. Za fotografije ovih natpisa v. MATIJEVIĆ 2015a: 384-386, kat. br. 24, 25.

¹⁸⁸ ALFÖLDY 1969: 82; *OPEL* 2: *Domitius*, 105, 106.

¹⁸⁹ MATIJEVIĆ 2020: 61.

iz Desete dvojne legije. Velika većina veterana Pete makedonske legije nastavila je živjeti u blizini matičnoga logora i provincijama Dakiji i Meziji gdje su prethodno služili,¹⁹⁰ kao što su to sve češće činili i veterani ostalih legija.¹⁹¹ Stoga se može pretpostaviti da su ranije služili u dalmatinskom oficiju u Saloni ili u nekoj od beneficijarijskih postaja u provinciji, u kojima su potvrđena dvojica njezinih beneficijarija.¹⁹²

Trinaesta dvojna legija (Legio XIII gemina)

Legija je nakon boravka u Panoniji sudjelovala u Drugome dačkom ratu nakon čega je smještena u Apulu u Dakiji. Jedna njezina veksilacija sudjelovala je u Trajanovom ratu protiv Parta. Na zapadnoj granici Dakije legija se 158. godine borila protiv Jaziga, a pomagale su joj veksilacije iz Afrike i Mauretanije. U sljedećem su razdoblju njezine legijske veksilacije bile prisutne na mnogim mjestima u tome dijelu Carstva.¹⁹³

U Dalmaciji su dvije epigrafske potvrde pripadnika Trinaeste legije, obje datirane za kasnoga principata.¹⁹⁴ U Pljevljima (*municipium S(-)*) su Maksim i Firma postavili nadgrobni spomenik sinu, vojniku Eliju Felicijanu, preminulome u dobi od dvadeset pet godina.¹⁹⁵ Njegov kognomen nije čest, ali je potvrđen u mnogim provincijama pa tako i u Dalmaciji, Panoniji i Gornjoj Meziji.¹⁹⁶ Felicijan je možda obavljao neku zadaću u beneficijarijskoj postaji na cesti od Epidaura do Ulpijane u Gornjoj Meziji.¹⁹⁷ U rimskom naselju u Josipdolu centurion Aurelije Salvijan posvetio je žrtvenik Jupiteru i geniju mjesta.¹⁹⁸ Njegov je kognomen posvuda rasprostranjen, nekoliko je potvrda iz Panonije, Mezije i Dakije.¹⁹⁹ Vjerojatno je djelovao u sprezi s lokalnom beneficijarijskom postajom poput centuriona Aurelija Maksima iz Druge pomoćnice legije. Veksilacija Pete makedonske i Trinaeste

¹⁹⁰ Primjerice, pretpostavlja se da je veteran pokopan u Konkordiji u sjevernoj Italiji tijekom kasnoga 3. stoljeća služio u tamošnjoj veksilaciji Pete makedonske legije, MANN 1983: 39, 140, 143.

¹⁹¹ BRUUN 2016: 181.

¹⁹² Beneficijariji su služili u postajama pored Burna i municipija Malvezijatâ, MATIJEVIĆ 2020: 60, 161-166.

¹⁹³ PISO 2000: 220-224.

¹⁹⁴ Argumenti za takvu dataciju prvoga natpisa su upotreba dvočlanog imenskog obrasca, izraza *qui vixit annos* i riječi *dulcissimus*, a za prvi natpis to je upotreba gentilicija *Aurelius*; ALFÖLDY 1969: 28-30.

¹⁹⁵ *ILug* 1730=EDH HD034013: *D(is) M(anibus) / Ae(lio) Felicia/no mi(liti) le(gionis) / XIII ge(minae) q(ui) v(ixit) a(nnos) ♂ XXV filio / dul(cissimo) Maxi/mus et Fi(rma?) p(arentes)*.

¹⁹⁶ ALFÖLDY 1969: 201; OPEL 2: *Felicianus*, 137.

¹⁹⁷ GLAVAŠ 2015: 297-299; GLAVAŠ 2016: 17, 32; MATIJEVIĆ 2020: 35.

¹⁹⁸ *ILug* 3122=EDH HD035005: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio loci / Aur(elius) Salvianus / 7(centurio) leg(ionis) XIII gem(inae) ♂ C II A / ANNSV[-]S[---] / [---]*.

¹⁹⁹ ALFÖLDY 1969: 287; OPEL 4: *Salvianus*, 45.

dvojne legije prisutna je tijekom Galijenove vladavine u Petoviju i sjevernoj Italiji. Ovi su vojnici mogli pripadati njezinoj veksilaciji koja je tada možda boravila u unutrašnjosti Dalmacije.²⁰⁰

Jesu li legionari iz Gornje Mezije bili izuzeti od služenja u Dalmaciji?

Gornja Mezija je od kraja 1. i početka 2. stoljeća do kasne antike imala vojnu posadu sastavljenu od Četvrte flavijevske i Sedme klaudijevske legije, te gotovo šest i pol tisuća auxilijara. To je izuzetno malobrojna snaga pomoćnih postrojbi u usporedbi s onima u Panoniji, Dakiji i Donjoj Meziji.²⁰¹ Vojnici tih dviju legija tada su bili rasprišeni na različitim zadaćama u matičnoj provinciji i izvan nje. Tijekom druge polovice 2. stoljeća nekoliko je centuriona iz Četvrte legije potvrđeno u Akvinku u Donjoj Panoniji. U prvoj trećini 3. stoljeća jedna je veksilacija boravila u Brigeciju u Gornjoj Panoniji, po jedan je centurion zabilježen u Donjoj Meziji i Likiji-Pamfiliji. U Frigiji je tijekom 2. stoljeća vjerojatno djelovala jedna veksilacija, a dvojica aktivnih vojnika prisutna su početkom 3. stoljeća u Galaciji, u isto vrijeme vjerojatno datira boravak vojnika u Seleukiji Pijerijskoj, Apameji na Orontu i Neapolu u Palestini. Osim beneficijarija na službi u matičnoj provinciji dvojica su djelovala u Mursi i Sirmiju u Donjoj Panoniji, a jedan centurion frumentarij potvrđen je u dačkoj Drobeta.²⁰² Svi poznati beneficijariji Četvrte legije služili su u Gornjoj Meziji,²⁰³ uz izuzetak dvojice na službi u Donjoj Panoniji.²⁰⁴ Njihov angažman u oficiju namjesnika susjedne provincije mogao bi se objasniti postojanjem snažne veze koju je ta legija imala s Donjom Panonijom. Djelovala je, naime, kao svojevrsna rezerva, odnosno zamjena za Drugu pomoćnicu i zauzimala njezino mjesto u Akvinku dok je potonja izbivala zbog sudjelovanja u ratnim operacijama. Osim u svojoj provinciji pripadnici Sedme legije služili su u Makedoniji i Donjoj Meziji. Tijekom kasnoga 2. stoljeća potvrđeni su u Lidiji i Frigiji. Jedna je legijska veksilacija bila u dačkoj Romuli, a jedan centurion krajem 2. ili početkom 3. stoljeća zabilježen je u Ostiji.²⁰⁵ Svi njezini poznati beneficijariji služili su u Gornjoj Meziji.²⁰⁶

Ne postoje natpisi aktivnih vojnika prema kojima bi se smjelo reći da su Sedma i Četvrta legija bile aktivne u provinciji Dalmaciji. Međutim, nadgrobni žrtvenik namjesnikovoga egzakta (*exactus consularis*), Lucija Septimija Gracijana iz

²⁰⁰ RITTERLING 1925: 1580, 1721; BETZ 1938: 54.

²⁰¹ MÓCSY 1974: 86-111; za pomoćne postrojbe u provinciji v. SPAUL 2000: 517, 526.

²⁰² LE BOHEC I WOLFF 2000: 239-241.

²⁰³ *CBFIR* 587, 598, 605, 608.

²⁰⁴ *CBFIR* 413, 418.

²⁰⁵ LE BOHEC I WOLFF 2000: 243, 244.

²⁰⁶ *CBFIR* 575, 576, 579, 581, 582, 585, 589, 590, 594-596, 598, 600, 602, 603, 610, 611.

Andetrija,²⁰⁷ pripadnika Sedme legije iz početka 3. stoljeća, dokazuje djelovanje pripadnika te postrojbe u dalmatinskom oficiju.²⁰⁸ Začuđujuće je što nema niti jedne epigrafske potvrde njegovih kolega na položajima principala u namjesnikovoj administraciji, ponajprije beneficijarija kao najbrojnijih pripadnika svakoga oficija. To znači da navedena legija, kao i Četvrta legija, nisu dalmatinskim namjesnicima služile za popunjavanje tih službi. Očigledno je Gracijanova služba svojevrsna iznimka koju nije jednostavno objasniti. U Andetriju su mu monumentalni nadgrobni žrtvenik²⁰⁹ postavili roditelji, carski oslobođenik Genijalije i Apuleja Salvija. Otac je zbog položaja nesumnjivo bio vrlo utjecajan,²¹⁰ a majka je pripadala istaknutoj familiji.²¹¹ To je moglo pomoći Gracijanu da napreduje u vojnoj karijeri.²¹² Sedma legija je tijekom boravka u Gornjoj Meziji primala novake iz Dalmacije,²¹³ tako da je u nju u jednom trenutku početkom 3. stoljeća bio primljen Gracijan. Prve godine karijere proveo je u Gornjoj Meziji odakle je ubrzo premješten u Dalmaciju. Ondje je u namjesnikovu oficiju obavljao službu egzakta. Ta je služba značila njegovo čvrsto vezivanje uz oficij u Saloni, gdje je brinuo o spisima i njihovom arhiviranju. Vjerojatno bi ostvario zavidnu vojnu karijeru da ga u ranim dvadesetim godinama nije zaustavila smrt.

ZAKLJUČAK

Ratovi protiv Markomana tijekom vladavine Marka Aurelija iscrpljivali su rimsku vojsku. Započelo je razdoblje stalnih nemira obilježeno udarima neprijateljskih naroda na sjeverne i istočne granice Carstva. To se nerijetko odvijalo istodobno s borbama za carsko prijestolje, posebno u doba između smrti Aleksandra Severa i Dioklecijanovoga dolaska na vlast. Svakome je caru ostvarenje i zadržavanje apsolutne vlasti bilo nezamislivo bez potpore vojske, što se sjajno ogleda u riječima koje je Septimije Sever na samrtni 211. godine uputio sinovima Karakali i Geti: „Budite složni, obogatite vojnike, sve ostalo prezrite“.

Carstvo je u ratu protiv Markomana angažiralo više od polovice svojih vojnika. Osnivane su nove postrojbe, sve su češće korištene veksilacije kako bi vojska bila pokretljivija i lakše prebacivana u krizna žarišta. U dubokome zaleđu dunavskoga

²⁰⁷ *ILug 1968=EDHHD021072: D(is) M(anibus) // L(ucio) Septimio / Gratiano / mil(iti) leg(ionis) / VII Cl(audiae) exac/to co(n)s(ularis) v[i]/xit ann(os) XXII[II] / d(ies) XI Genia/lis Aug(usti) n(ostr)i lib(ertus) /^o et Apuleia / Salvia filio / karissimo / pos(uerunt).*

²⁰⁸ TONČINIĆ 2011: 83, 84; MATIJEVIĆ 2020: 47, 59-63.

²⁰⁹ Dimenzije žrtvenika: vis. 1,71 m; šir. 0,49 m; deb. 0,37 m; MATIJEVIĆ 2020, 106, kat. br. 91.

²¹⁰ WEAVER 1972.

²¹¹ Apuleji su u ranome principatu gotovo isključivo zastupljeni u Liburniji, tijekom kasnoga principata potvrđeni su i u Saloni; ALFÖLDY 1969: 60.

²¹² Usp. gore bilj. 42, 43 za karijeru beneficijarija Lucija Granija Proklina.

²¹³ MANN 1983: 134; DEMICHELI 2015: 67, 68.

limesa, na ključnim komunikacijskim točkama i ostalim mjestima od strateške važnosti, pojačavala se vojna prisutnost. Tako je bilo i u Dalmaciji. U Salonu su 169-170. godine poslane veksilacije novoosnovane Druge i Treće italske legije, koje su pod nadzorom centuriona frumentarija Publija Elija Amintijana izgradile dijelove fortifikacijskog prstena oko istočnoga i, najvjerojatnije, zapadnoga gradskog proširenja. Taj pothvat nisu izvele samostalno, nego u koordinaciji s dvjema tek unovačenim dalmatinskim kohortama. Veksilacije su očigledno ubrzo napustile taj prostor jer su bile potrebne drugdje, a nema ni dokaza o boravku njihovih aktivnih vojnika. Vojnu posadu u Dalmaciji tada je činilo pet pomoćnih kohorti (*VIII voluntariorum c. R., III Alpinorum, I Belgarum, I milliaria Delmatarum, II milliaria Delmatarum*) ukupne jačine između tri i pol i četiri tisuće vojnika, većinom pješaka. Očigledno nisu bile dovoljne za obavljanje svih zadaća koje su proizlazile iz novih vojno-sigurnosnih okolnosti, pa su u Dalmaciju detaširani vojnici iz nekih legija na Dunavu. Tako je centurion Flavije Viktor iz Prve pomoćnice 173. godine nadzirao Prvu kohortu Belgâ tijekom obnove Liberova i Liberinog hrama u Bigestama. Ondje je otkriven i nadgrobni natpis na kojemu je legionar iz Druge pomoćnice komemorirao pripadnika Prve pomoćnice najvjerojatnije tijekom druge polovice 2. stoljeća. Zahvaljujući tome pretpostavlja se da je tada u Dalmaciji boravila veksilacija sastavljena od pripadnika navedenih dviju legija, čiji su stalni logori bili u panonskom Brigeciju i Akvinku. Veksilaciji je mogao pripadati i Viktor, možda čak njome i zapovijedati. Ako se zaista htjelo pojačati vojnu prisutnost u tome dijelu provincije, logor u Bigestama bio je izvrstan izbor. Smješten je u blizini kolonije Narone i na istočnome kraju lanca vojnih utvrda, koji se pružao sve do Burna. Od Bigesta je cesta vodila u unutrašnjost prema Sarajevskom polju, a u logoru su tada bili pripadnici pomoćnih postrojbi. To ga je u vojnom smislu činilo aktivnim i spremnim za prihvat drugih vojnika.

Poslije Komodove smrti 192. godine Carstvo je oslabljeno unutrašnjim borbama koje su okončane dolaskom na vlast Septimija Severa. On je u svojem usponu i obračunavanju s protivnicima imao veliku pomoć legija smještenih na dunavskome limesu. Među njima je bila i Prva italska legija. Njome je u prethodnom razdoblju zapovijedao njegov brat Septimije Geta, kasnije namjesnik Donje Mezije gdje je legija bila smještena, a potom Marije Maksim, jedan od carevih najbližih suradnika i dugo vremena utjecajan u najvišim državnim krugovima. Zahvaljujući njima dvojici legija je morala biti usko vezana uz novu carsku dinastiju jer su nesumnjivo utjecali na to da se na najviše položaje u legiji postavljaju ljudi od njihovoga povjerenja. Stoga nije čudno što je nova dinastija odabrala upravo njezinu veksilaciju kako bi provincijska metropola bila pod snažnijom kontrolom. Strateški je značaj Salone proizlazio iz toga što je imala jednu od najbitnijih luka na Mediteranu. Bila je ishodište mreže cestovnih pravaca koji su istočnu obalu Jadrana, a preko nje i Italiju, povezivali s panonskim provincijama ključnima za obranu Carstva. U njima su bile brojne legije čija je potpora bila ključna za

svakoga cara, kao i za svakoga tko je to namjeravao postati. Vrlo je znakovito da su svi dalmatinski epigrafski izvori njezinih pripadnika otkriveni isključivo u Saloni i da se prisutnost petorice njezinih aktivnih vojnika datira u seversko doba. Naime, čini se da je najranija stela koju je vojnik Aurelije Sabazijan postavio preminulome kolegi Aureliju Mukatri, najvjerojatnije tijekom ranoseverskoga doba. Obojica nose tračke kognomene što bi značilo da su porijeklom iz krajeva u kojima je legija redovito novačila. Međusobno komemoriranje ukazuje na to da su u Saloni obojica bili stranci. Nakon 224. stelu je kolegi postavio vojnik Aurelije Marcijan, a vojnika Aurelija Poncijana, preminuloga između 220. i 230. godine, komemorirao je sin.

Potpuni izostanak natpisa aktivnih vojnika Prve italske legije u drugim dijelovima provincije jasno govori da je veksilacija svojom zadaćom usredotočena isključivo na Salonu, možda čak i nakon severskoga doba. Navedeni su legionari, barem na početku boravka u gradu, vjerojatno smatrani zatvorenom skupinom, ili su sami sebe tako doživljavali. To je moglo dovesti do toga da lokalno stanovništvo prema njima bude suzdržano, posebno jer su bili stranci dovedeni iz udaljene provincije; predstavljali su znak nove carske dinastije i nepredvidivoga razdoblja za državu. Sudeći prema raspoloživim izvorima može se reći da je to bila prva „strana“ postrojba koja je u grad došla nakon više od tri desetljeća, odnosno, nakon veksilacije Druge i Treće legije, te da njezin boravak nije prolazio bez utjecaja na gradsku svakodnevicu. Međutim, u Saloni nije djelovala samostalno jer je nakon 212. godine ondje boravio vojnik Marko Aurelije Atenije iz Prve pomoćnice, a potvrđeni su i brojni pripadnici domaćih pomoćnih postrojbi te mizenske, odnosno, ravenske ratne mornarice. Natpisi ostalih legionara iz Podunavlja sigurno mogu poslužiti kao dodatan dokaz važnosti Salone u tome razdoblju, iako ne daju mogućnost preciznije datacije u okviru kasnoga principata. Vojniku Aviciju Augurinu stelu je postavio kolega legionar Ulpije Kalija iz Četrnaeste dvojne legije. Pretpostavlja se da su služili u legijskoj veksilaciji kojoj je mogao pripadati i legionar Atrekcije Cezijan. Drugdje u Dalmaciji nema potvrde o boravku njihovih kolega, što također govori da je ta veksilacija zadaćom bila vezana isključivo za Salonu. Teško je odrediti karakter prisutnosti centuriona Aurelija Vitala iz Pete makedonske legije tijekom 3. stoljeća, posebno jer je bio jedini aktivni vojnik te postrojbe u provinciji. Možda je zaista sudjelovao u kretanjima veksilacije svoje legije iz Donje Mezije prema Gornjoj Panoniji u doba cara Galijena. Možda je izvršavao neku posebnu zadaću ili je zapovijedao nekom veksilacijom koja je mogla biti sastavljena od vojnika iz drugih legija.

Osim u Saloni i Bigestama prisutnost legionara zabilježena je i pored nekih beneficijarijskih postaja u unutrašnjosti. Tako su u rimskom naselju u Josipdolu, vrlo važnoj točki na cesti Senija-Siscija, dvojica centuriona posvetila žrtvenike Jupiteru i geniju mjesta. To su bili Aurelije Maksim iz Druge pomoćnice u doba cara Dioklecijana i Aurelije Salvijan iz Trinaeste dvojne legije tijekom kasnoga

principata. Posvete su vjerojatno poduzeli tijekom obavljanja neke zadaće vezane za postaju. To je moglo podrazumijevati i njihovu nadređenost lokalnim beneficijarijima, ali i prisutnost većega broja ostalih vojnika. Možda su u svojevrsnoj sprezi s beneficijarijima u postaji kod municipija S(-) djelovali Elije Felicijan iz Trinaeste legije te Aurelije Rufo iz Druge pomoćnice potvrđen pored Golubića, gdje je vjerojatno funkcionirala beneficijarijska postaja. Pojačana vojna prisutnost pored Josipdola, Golubića i Pljevalja nesumnjivo govori o važnosti tih točaka i potrebi da ih se osnaži u vojno-sigurnosnom smislu. Rufov kolega Licinije Viktorin u rimskom naselju kod Zenice krajem 3. ili početkom 4. stoljeća postavio je nadgrobni spomenik roditeljima. Nije isključeno da je u završnoj etapi principata u unutrašnjosti provincije djelovala jedna veksilacija Druge pomoćnice. Jedanaesta legija, stacionirana u Donjoj Meziji, također je ostvarivala vezu s Dalmacijom. Jedini njezin aktivni vojnik je centurion Kvint Pisencije Severin koji je nadgledao obnovu Liberova hrama u Bigestama krajem 2. ili početkom 3. stoljeća, istoga onoga čiju je obnovu 173. godine vodio centurion Prve pomoćnice. Nije isključeno da je boravio s legijskom veksilacijom u Bigestama.

U Dalmaciji su potvrđeni malobrojni legijski veterani iz podunavskih provincija. Dvojica su iz Četrnaeste dvojne legije. Prvi, Marko Utedije Salubijan Gaj Petilije Amando, možda je dio karijere proveo na dunavskome limesu. Iako je bio rodom iz italskoga Iguvija, u Saloni se tijekom flavijevsko-trajanskog doba uspio probiti u najviše upravne i svećeničke krugove, vjerojatno zahvaljujući sklapanju braka s kćeri istaknutoga Salonitanca. Drugi je Valerije Valerijan, pokopan pored Senije. Njegova se prisutnost ondje može objasniti službom u Seniji ili na dijelu ceste koja je iz grada vodila u unutrašnjost. No, možda ondje nije ni služio, nego se vratio u rodni kraj nakon što je postao veteran. Na isti se način može pristupiti tumačenju ostalih veteranskih natpisa u Dalmaciji: Arije Rufin iz Prve pomoćnice pokopan je na Livanjskome polju tijekom druge polovice 2. stoljeća, Aurelije Vero iz Jedanaeste klaudijevske pokopan je u Pituntiju, a njegov kolega Julije Lucilije, te Domicije Valent i Aurelije Mi[---] iz Pete makedonske legije u Saloni. Koji su razlozi podizanja nadgrobnoga spomenika Aurelija Materna u Saloni? Bio je iz Norika i pripadao Drugoj italskoj legiji, čije je djelovanje u Dalmaciji potvrđeno isključivo građevinskim natpisom iz 169-170. godine. Možda je zaista živio u Saloni, možda je u njoj služio ili je, pak, umro negdje na prostoru recijsko-noričkog limesa pa su njegovi ostatci preneseni u Salonu jer mu je žena bila Salonitanka. Unatoč ovim pretpostavkama jasno je da većina veteranskih natpisa potječe iz Salone. To znači da je dalmatinska metropola tijekom kasnoga principata bila privlačna veteranima podunavskih legija. Ondje su započinjali civilni život. Malobrojnost njihovih natpisa odraz je smanjene prisutnosti legionara u Dalmaciji.

Natpisi iz kasnoga principata u imenskim obrascima najčešće nemaju oznaku domicila, zbog čega je porijeklo vojnika moguće tek približno odrediti i to isključivo prema karakteristikama gentilicija i kognomena te njihovoj brojčanoj

zastupljenosti u pojedinim krajevima Carstva. Većina vojnika nosi imena koja su posvuda zastupljena. Stoga nije moguće reći odakle potječu Valerije Valerijan, Flavije Viktor, Arije Rufin, Atije Domicije, Domicije Valent, Felicijan i Aurelijevci Maksim, Ferok, Marcijan, Marcijal, Januarije i Vital. Poblizje je moguće odrediti porijeklo Pisenciju Severinu, Juliju Luciliju, Liciniju Viktorinu te Aurelijevcima Ateniju, Poncijanu, Flavu i Hereniju. Većina ih je potjecala iz provincije u kojoj je legija stacionirana, ali i iz susjednih teritorija. Uvijek se, naime, mora imati na umu gdje je i kada legija bila prisutna i gdje su djelovale njezine veksilacije. Legije su tijekom vojnih operacija na udaljenim bojištima popunjavale svoje redove kako su mogle i morale. To je nerijetko podrazumijevalo i novačenje peregrina, koji su u trenutku primanja u legiju dobivali građansko pravo. Jedini legijski veterani iz podunavskih provincija koji su istaknuli svoje porijeklo su Aurelije Materno iz Norika (Druga italska legija) i Marko Utedije Salubijan iz italskog Iguvija (Četrnaesta dvojna legija). Drugu kategoriju vojnika, kojima je prilično jednostavno odrediti porijeklo, čine oni s imenima kakvih u Dalmaciji uopće nema i koja su svojstvena prostorima na kojima je legija uglavnom provodila novačenja. Ulpije Kalija, Avicije Augurin i Atrekcije Cezijan (Četrnaesta dvojna legija) bili su stranci, vjerojatno iz Panonije, Norika, Germanije ili Belgike. Slično vrijedi i za Aurelija Mukatru i Aurelija Sabazijana (Prva italska legija) čiji trački kognomeni također ukazuju na strano porijeklo, odnosno na Donju Meziju gdje je legija bila stacionirana. Međutim, kako su toj veksilaciji pripadali i vojnici koji ne nose kognomene karakteristične za Donju Meziju i okolne prostore, nego i one koji su u manjoj ili jednakoj mjeri potvrđeni u Dalmaciji i na zapadu (Marcijan, Marcijal, Januarije), s pravom se smije pretpostaviti da su neki od njih bili lokalnoga porijekla ili iz neke druge provincije na zapadu. Veksilacije su djelovale kao samostalne postrojbe, što je značilo da su provodile novačenja ondje gdje su djelovale. Dalmacija je tijekom kasnoga principata davala novake za postrojbe rimske vojske pa tako i za legije smještene na dunavskome limesu. To potvrđuje natpis na kenotafu vojnika Pinija (Druga pomoćnica legija), koji su mu postavili roditelji u blizini današnjega Konjica. Njihovo lokalno porijeklo potvrđuju karakteristična ilirska imena. Iako imena Aurelija Vera, Granija Proklina i Septimija Gracijana ne odaju mnogo, analiza natpisa i mjesta nalaza spomenika gotovo sigurno ukazuju na porijeklo iz Ridera, Ekva i Andetrija.

U Dalmaciji su najzastupljeniji legionari iz legija u Gornjoj i Donjoj Panoniji te Donjoj Meziji. Daleko najmanje ih je iz Dakije, a oni iz Sedme i Četvrte legije iz Gornje Mezije gotovo u potpunosti izostaju. Moglo bi se utvrditi da nisu sve legije iz Panonije na jednak način ispomagale Dalmaciju. Naime, iz Gornje Panonije Četrnaesta dvojna davala je pripadnike za obične vojne službe (trojica vojnika) i za službe u namjesnikovom oficiju (komentarijen, spekulatork i osmorica beneficijarija), dok je Deseta dvojna sudjelovala isključivo u radu provincijske administracije (osmorica beneficijarija). Iz susjedne Donje Panonije

Prva pomoćnica zastupljena je običnim vojnicima (centurion, dvojica aktivnih vojnika) i namještenicima oficija (spekulator i desetorica beneficijarija), Druga pomoćnica potvrđena je prisutnošću običnih vojnika (centurion, trojica vojnika). Veće opterećenje u smislu davanja svojega ljudstva podnijele su Četrnaesta i Prva legija zbog čega su njihove susjedne legije u matičnim provincijama, Deseta i Druga, opterećene samo davanjem beneficijarija odnosno običnih vojnika. Moglo bi se zaključiti da su obje panonske provincije usklađeno djelovale prilikom ustupanja svojih vojnika Dalmaciji pazeći pritom da ujednačeno odgovaraju na njezine potrebe za vojnicima i oficijalima, odnosno, da ne naruše uravnoteženost vlastitih legijskih posada i tako ugroze vlastitu sigurnost.

Gotovo jednaka vrsta povezanosti ostvarivana je i s legijama u Dakiji i Donjoj Meziji. Iz Dakije je Peta makedonska slala obične vojnike (jedan centurion) i namjesnikove oficijale (dvojica beneficijarija), a Trinaesta dvojna legija davala je samo obične vojnike (centurion, vojnik). Iz susjedne Donje Mezije Jedanaesta klaudijevska legija zastupljena je običnim vojnicima (jedan centurion) i službenicima u oficiju (jedan spekulator, osmorica beneficijarija). Prva italska legija imala je veksilaciju u Saloni (osmorica vojnika) kao i pripadnike oficija (šestorica beneficijarija). Očigledno je Dakija u mnogo manjoj mjeri davala vojnike za obje vrste službi u Dalmaciji. Kada je to činila, pazilo se, kao i u panonskim provincijama, da legije budu ravnomjerno opterećene, odnosno, da jedna legija daje obične vojnike, a druga i jedne i druge. To se smije pretpostaviti samo zbog sličnosti sa situacijom u Panonijama, iako treba biti oprezan jer su natpisi dačkih legija u Dalmaciji malobrojni. To bi mogla biti posljedica njihova smanjenoga angažmana koji može biti objašnjen priličnom udaljenošću Dakije od Dalmacije. Udaljenost bi mogla biti očigledan razlog zbog kojeg su u Dalmaciji gotovo u potpunosti izostali vojnici iz rajnskih provincija. Svojevrsan fenomen su Četrta i Sedma legija iz Gornje Mezije. Jedini aktivni vojnik iz te provincije egzakt je Septimije Gracijan iz Sedme legije za severske dinastije. Te su dvije legije zadaćama bile vezane za matičnu provinciju, Donju Panoniju i neke istočne provincije te je očigledno kako njihovo ljudstvo tijekom kasnoga principata uopće nije raspoređivano na službe u Dalmaciji. Naravno, ne smije se otkloniti mogućnost da su ondje bile zastupljene, što bi upravo mogao potvrditi Gracijanov primjer. Međutim, mogao bi biti protumačen kao iznimka. Naime, možda je zahvaljujući utjecaju svoje familije, koji je dobrim dijelom proizlazio iz očeva statusa carskoga oslobođenika, uspio postići službu egzakta u legiji i potom biti prebačen na službu u namjesnikov oficij u Saloni, u blizinu rodnog Andetrija. Zahvaljujući visokome društvenom statusu karijeru je na sličan način oblikovao beneficijarij Granije Proklin.

Veća brojnost vojnika iz obiju Panonija na službi u Dalmaciji dokaz je da su te tri provincije u vojnom i upravnom smislu bile čvršće povezane i tako činile svojevrsnu cjelinu. To definitivno proizlazi i iz njihove geografske povezanosti. Naime, između dalmatinskih i panonskih namjesnika morala je tijekom kasnoga

principata postojati kontinuirana, uska i jasno određena suradnja koja je očito podrazumijevala da se ljudstvo pojedinih legija slalo u Dalmaciju na točne određene zadaće. Dalmacija je bila u dubokoj pozadini panonskoga limesa, a na njezinoj su obali luke iz kojih se preko cesta u unutrašnjosti ostvarivala veza s limesom. Tim su se putem legijama na sjeveru dopremala pojačanja. Prostor između jadranske obale i sjeverne provincijske granice upotpunjavale su manje auxilijarne vojne posade i beneficijarijske postaje kao obavještajna kopča između lokalnih sredina i namjesnikove administracije u Saloni. Može se reći da je obrana panonskog limesa djelomično ovisila o sigurnosnom stanju i učinkovitoj kontroli nad susjednom Dalmacijom. Štoviše, iako su beneficijarijariji služili u dalmatinskom oficiju, u stvarnosti su pripadali oficijima matičnih provincija, tako da su neki nakon povratka bili korisni namjesnicima zbog vrlo dobre upoznatosti sa stanjem u Dalmaciji. Sve upućuje na zaključak da se način raspoređivanja vojnika s dunavskoga limesa u Dalmaciju nije mijenjao. To ne znači da se nisu činile iznimke, posebno u izvanrednim okolnostima kakvih nije nedostajalo krajem 2. i početkom 3. stoljeća, odnosno, u desetljećima nakon severske dinastije 235. godine. Očigledno je Dalmacija u najvećoj mjeri bila oslonjena na legionare iz podunavskog limesa, iako su u njoj, u daleko manjem broju, potvrđeni aktivni vojnici i veterani iz nekih legija smještenih na Rajni (*VIII Augusta, I Minervia, XXX Ulpia victrix*).

Legionari su obavljali zadaće u Dalmaciji koristeći svoja iskustva i znanja stečena u matičnim postrojbama na dunavskoj granici, istodobno donoseći navike i običaje karakteristične za prostore iz kojih su potjecali. Većina legionara nije bila mediteranskog porijekla pa je Dalmacija, posebno njezin priobalni dio, za njih bila potpuno novo okruženje. Nekima je prisutnost obitelji olakšavala službu. Neki su se sjajno uklopili u novu sredinu, poput veterana Utedija Salubijana, jer je nakon sklapanja braka s pripadnicom salonitanske aristokracije dobio pristup najvišim gradskim magistraturama. Nekima je jedina „obitelj“ i dalje bila vojska, kako se to očituje na primjerima međusobnog komemoriranja vojnika iz veksilacije Prve italske i Četrnaeste dvojne legije. Tri spomenika iz Salone na izvrstan način pokazuju kako su legionari mogli utjecati na mjesta u kojima su služili. Aurelije Atenije posvetio je žrtvenik Silvanu Silvestru, tada osobito popularnom u Panoniji i dotad potpuno nepoznatom u Saloni. Teoforno ime Aurelija Sabazijana upućuje na moguću ulogu u širenju Sabazijeva kulta. Portretna stela s prikazom Aurelija Poncijana u punoj figuri dokaz je da su vojnici promovirali nove tendencije u sepulkralnoj umjetnosti. Kontakt između aktivnih vojnika i sredina u kojima su služili bio je čvrsto uvjetovan njihovim obavljanjem postavljenih zadaća. Takav odnos iz korijena je promijenjen u trenutku kada su postali veterani i započeli svoj civilni život.

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

- AE* – L'année épigraphique: Revue des publications épigraphiques relatives a l'Antiquite romaine / fondée en 1888. par Rene Cagnat; Mireille Corbier directeur. Paris: Presses Universitaires de France 1889.-
- CBFIR* – Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 40.; Römische Weihebezirk von Osterburken / Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, 1. Stuttgart.
- CIL* – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863.-
- EDCS* – Epigraphik Datenbank Clauss Slaby (<http://www.manfredclaus.de/gb/index.html>) (20. 5. 2022.)
- EDH* – Epigraphische Datenbank Heidelberg (<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>) (20. 5. 2022.)
- ILJug* – Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986).
- ILS* – Dessau, Hermann. Inscriptiones Latinae Selectae. Berlin 1892.-1916.
- LE BOHEC, Yann, Catherine WOLFF (ur.). 2000. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire (Actes du Congrès de Lyon 17-19 septembre 1998)*. Lyon: Diffusion De Boccard.
- OPEL I* – Onomasticon provinciarum Europae latinarum, vol. I: Aba-Bysanus, ex materia ab András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Mária Szilágyi collecta, composuit et correxit Barnabás Lőrincz, Budapest, 2005.
- OPEL II* – Onomasticon provinciarum Europae latinarum, vol. II: Cabalicius-Ixus, ex materia ab András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Mária Szilágyi collecta, composuit et correxit Barnabás Lőrincz, Wien, 1999.
- OPEL III* – Onomasticon provinciarum Europae latinarum, vol. III: Labareus-Pythea, ex materia ab András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Mária Szilágyi collecta, composuit et correxit Barnabás Lőrincz, Wien, 2000.
- OPEL IV* – Onomasticon provinciarum Europae latinarum, vol. IV: Quadratia-Zvres, ex materia ab András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Mária Szilágyi collecta, composuit et correxit Barnabás Lőrincz, Wien, 2002.

Literatura

- ABSIL, Michel. 2000. Legio I Italica. U LE BOHEC I WOLFF 2000: 227-238.
- ABRAMIĆ, Mihovil. 1923. Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima. *Starinar* 1: 57-64.

- ALFÖLDY, Géza. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg: Carl Winter.
- ALFÖLDY, Géza. 1987. Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, U *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985. (MAVORS: Roman Army Researches III)*, ur. Michael P. Speidel, 239-297. Amsterdam: J. C. Gieben.
- BEKAVAC, Silvia. 2011. Silvan u Saloni. *Vjesnik za arheologiju u povijest dalmatinsku* 104: 151-166.
- BETZ, Artur. 1938. *Untersuchungen zur militargeschichte der romischen Provinz Dalmatien*. Wien: Abhandlungen des archaologisch-epigrafischen Seminars der Universitat Wien, Neue Folge, Heft 3.
- BIRLEY, Anthony R. 1988. *Septimius Severus. The African Emperor*. London: Batsford.
- BIRLEY, Anthony R. 2016. Viri Militares Moving from West to East in Two Crisis Years. U *The Impact of Mobility and Migration in the Roman Empire. Proceedings of the Twelfth Workshop of the International Network Impact of Empire (Rome, June 17–19, 2015)*, ur. Elio Lo Cascio i Laurens E. Tacoma, 55-79. Leiden – Boston: Brill.
- BLOIS, Lukas de. 1976. *The Policy of the Emperor Gallienus*. Leiden: Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society 7.
- BLOIS, Lukas de. 2007. The Military Factor in the Onset of Crises in the Roman Empire in the Third Century AD. U *The Impact of the Roman Army (200 BC-AD 476): Economic, Social, Political, Religious, and Cultural Aspects: Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 BC-AD 476), Capri, March 29-April 2, 2005.*, ur. Lukas de Blois i Elio Lo Cascio, 495-507. Boston: Brill.
- BOJANOVSKI, Ivo. 1974. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2. Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XLVII.
- BOJANOVSKI, Ivo. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6. Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXII.
- BRUUN, Peter. 2016. Tracing Familial Mobility: Female and Child Migrants in the Roman West. U *The Impact of Mobility and Migration in the Roman Empire. Proceedings of the Twelfth Workshop of the International Network Impact of Empire (Rome, June 17–19, 2015)*, ur. Elio Lo Cascio i Laurens E. Tacoma, 176-205. Leiden – Boston: Brill.
- CAMBI, Nenad. 1988. Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 27(14): 93-115.
- CAMBI, Nenad. 2010. *Sarkofazi lokalne produkcije u Dalmaciji: (II. do IV. stoljeće) = Die Sarkophage lokaler Werkstaetten in roemischen Dalmatien: (2. bis 4. Jht. n. Chr.)*. Split: Književni krug.
- CAMPBELL, Brian. 2005. The army. U *The Cambridge Ancient History, Second Edition, volume XII, The Crisis of Empire, a.d. 193–337*, ur. Alan K. Bowman, Peter Garnsey i Averil Cameron, 110-130. Cambridge: Cambridge University Press.
- CARROLL, Maureen. 2008. *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

- CESARIK, Nikola. 2020. *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru.
- CESARIK, Nikola, Vjekoslav KRAMBERGER. 2018. Prilog poznavanju najstarijeg optjecaja novca na području Like. *Diadora* 32: 105-152.
- CHEESMAN, George L. 1914. *The auxilia of the Roman Imperial army*. Oxford: Oxford University Press.
- COULSTON, Jon. 2007. Art, culture and service: The depiction of soldiers on funerary monuments of the 3rd century AD. U *The Impact of the Roman Army (200 BC-AD 476): Economic, Social, Political, Religious, and Cultural Aspects: Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 BC-AD 476), Capri, March 29-April 2, 2005.*, ur. Lukas de Blois i Olivier Hekster, 529-561. Boston: Brill.
- DEAN, Lindley R. 1916. *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*. Princeton.
- DEMICHELI, Dino. 2011. Neobjavljeni antički natpisi iz muzeja Cetinske krajine i Zbirke Franjevačkog samostana u Sinju. U *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Znanstveni skup Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Sinj, 10.-13. listopada 2006.*, ur. Anita Librenjak i Domagoj Tončinić, 69-97. Zagreb – Sinj: Hrvatsko arheološko društvo, Filozofski fakultet, Muzej Cetinske krajine.
- DEMICHELI, Dino. 2012. *Dalmatinci u Rimskome Carstvu izvan matične provincije prema epigrafičkim spomenicima*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu.
- DEMICHELI, Dino. 2015. Salonitani extra fines Dalmatiae (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi). *Tusculum* 8: 59-77.
- DYCZEK, Piotr. 2019. Legio I Italica – orientalis. U *Stories told around the fountain. Papers offered to Piotr Bieliński on the occasion of his 70th birthday*, ur. Agnieszka Pieńkowska, Dariusz Szelağ i Iwona Zych, 235-250. Warsaw: University of Warsaw Press; PCMA UW.
- DIETZ, Karlheinz. 2000. Legio III Italica. U *LE BOHEC I WOLFF 2000*: 133-143.
- EZOV, Amiram. 2007. The Centurions in the Rhine Legions in the Second and Early Third Century. *Historia* 56: 46-81.
- FACELLA, Margherita, Michael A. SPEIDEL. 2011. From Dacia to Doliche (and back). A New Gravestone for a Roman Soldier. U *Von Kummuh nach Telouch. Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene. Dolichener und Kommagenische Forschungen IV*, ur. Engelbert Winter, 207-215. Bonn: Rudolf Habelt.
- FAURE, Patrice. 2012. Combattre ou ne pas combattre: métier légionnaire et mobilité militaire dans la première moitié du IIIe siècle apr. J.-C. U *Le métier de soldat dans le monde romain. Actes du cinquième Congrès de Lyon (23-25 septembre 2010)*, ur. Catherine Wolff, 369-416. Lyon: CEROR.
- FAURE, Patrice. 2013. *L'aigle et le cep. Les centurions légionnaires dans l'Empire des Sévères*. Bordeaux: Ausonius.
- FELLMANN, Rudolf. 2000. Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis, U *LE BOHEC I WOLFF 2000*: 127-131.

- FITZ, Jenő. 1962. A Military History of Pannonia from Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180-235). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14: 25-112.
- FITZ, Jenő. 1966. Der markomannisch-quadische Angriff gegen Aquileia und Opitergium. *Historia* 15: 336-367.
- FRANCE, Jérôme, Jocelyne NELIS-CLÉMENT. 2014. Tout en bas de l'empire. Les stations militaires et douanieres, lieux de controle et de representation du pouvoir. U *La statio. Archéologie d'un lieu de pouvoir dans l'empire romain*, ur. Jérôme France i Jocelyne Nelis-Clément, 117-245. Bordeaux: Ausonius.
- FRANKE, Thomas. 2000. Legio XIV Gemina. U *LE BOHEC I WOLFF 2000*: 191-202.
- GLAVAŠ, Ivo. 2014. Prilog poznavanju municipaliteta Ridera. *Diadora* 28: 83-92.
- GLAVAŠ, Ivo. 2015. *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za principata*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru.
- GLAVAŠ, Ivo. 2016. *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Zagreb: Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske svezak 17.
- GLAVIČIĆ, Miroslav. 1994. Natpisi antičke Senije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 33(20): 55-82.
- GOLDSWORTHY, Adrian. 2003. *The Complete Roman Army*. London: Thames and Hudson.
- GOLDSWORTHY, Adrian. 2007. War. U *Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. 2., ur. Philip Sabin, Hans Van Wees i Michael Whitby, 76-121. Cambridge: Cambridge University Press.
- GÓMEZ-PANTOJA, Joaquín. 2000. Legio X Gemina. U *LE BOHEC I WOLFF 2000*: 169-190.
- HASSALL, Mark. 2007. The Army. U *The Cambridge Ancient History, Second Edition, volume XI, The High Empire, a.d. 70–192*, ur. Alan K. Bowman, Peter Garnsey i Dominic Rathbone, 320-343. Cambridge: Cambridge University Press.
- HERZ, Peter. 2016. Die Mobilität Römischer Soldaten in Friedenszeiten. U *The Impact of Mobility and Migration in the Roman Empire. Proceedings of the Twelfth Workshop of the International Network Impact of Empire (Rome, June 17–19, 2015)*, ur. Elio Lo Cascio i Laurens E. Tacoma, 80-99. Leiden – Boston: Brill.
- ISAAC, Benjamin. 2000. *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*. Oxford: Clarendon Press.
- IVČEVIĆ, Sanja. 2006. Neobjavljene vojničke fibule iz srednjocarskog doba iz Arheološkog muzeja u Splitu. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99: 219-226.
- IVČEVIĆ, Sanja. 2013. Rimski vojnička oprema prikazana na nadgrobniim spomenicima u Arheološkom muzeju u Splitu. U: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split = Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from 27th to the 30th of September*, ur. Nenad Cambi i Guntram Koch, 443-479. Split: Književni krug.

- JANNIARD, Sylvain. 2010. Presence militaire aux IVe et Ve siècles. U *Salona 4. Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles*, ur. Nancy Gauthier, Emilio Marin i François Prévot, 70-73. Rome: Ecole Française de Rome.
- JONES, Brian W. 1974. The Status of Dalmatia under Domitian. *Classical Philology*: 69, 48-50.
- KEPARTOVÁ, Jana. 1986. Frater in Militärschriften – Bruder oder Freund? *Listy filologické/Folia philologica*: 109, 11-14.
- KEPPIE, Lawrence. 1998. *The Making of the Roman army: from Republic to Empire*. London: Routledge.
- KOLB, Anne, Lukas ZINGG. 2016. The importance of internal borders in the Roman Empire: Written sources and model cases. U *Rome's Internal Frontiers. Proceedings of the 2016 RAC session in Rome*, ur. Philippe Della Casa i Eckhard Deschler-Erb. Zürich Studies in Archaeology 11, 11-16. Zürich: Chronos.
- KOVÁCS, Péter. 2009. *Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars*, Leiden – Boston: Brill.
- LE BOHEC, Yann. 2001. *The Imperial Roman Army*, London – New York: Routledge.
- LE BOHEC, Yann, Catherine WOLFF 2000. Legiones Moesiae Superioris. U LE BOHEC I WOLFF 2000: 239-245.
- LEE, Doug. 2020. *Warfare in the Roman world*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- LÖRINCZ, Barnabás. 2000a. Legio II Italica. U LE BOHEC I WOLFF 2000: 145-149.
- LÖRINCZ, Barnabás. 2000b. Legio I Adiutrix. U LE BOHEC I WOLFF 2000: 151-158.
- LÖRINCZ, Barnabás. 2000c. Legio II Adiutrix. U LE BOHEC I WOLFF 2000: 159-168.
- MacMULLEN, Ramsay. 2006. Soldiers in Cities of the Roman Empire. *Revue des Études Militaires Anciennes* 3: 123-131.
- MANN, John C. 1983. *Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate*. London: Institute of Archaeology.
- MARIĆ, Almir. 2019. Cohortes equitatae in Humac: Kombinirane kohorte na Humcu u doba principata. *Acta Illyrica* 3: 79-97.
- MARIN, Emilio, Marc MAYER, PACI, Gianfranco, Isabel RODÀ 2000. Elementos para una puesta al día de las inscripciones del campo militar de Bigeste. U LE BOHEC I WOLFF 2000: 499-514.
- MARŠIĆ, Dražen. 1997. Novi nadgrobni natpisi s jugoistočne salonitanske nekropole. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 35(22): 101-128.
- MARŠIĆ, Dražen. 1998. Tri Silvanova žrtvenika iz Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 36(23): 45-69.
- MARŠIĆ, Dražen. 2002. *Portretne stele na obalnom području Dalmacije*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru.
- MATEI-POPESCU, Florian. 2010. *The Roman Army in Moesia Inferior*. Bucharest: Conphys publishing house.

- MATIJAŠIĆ, Robert. 2009. *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*. Zagreb: Leykam International.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2012a. Epigrafska potvrda pripadnika Legije druge pomoćnice (legio II Adiutrix) u Saloni. *Tusculum* 5: 59-70.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2012b. O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina). *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 2012: 67-82.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2014. Qui cucurrit frumentarius annos XI. *Tusculum* 7: 67-74.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2015a. *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2015b. Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata. *Tusculum* 8: 25-38.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2016. Gaj Julije Avit Aleksijan – namjesnik rimske provincije Dalmacije. *Tusculum* 9: 69-82.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2019a. Životni suputnici rimskih vojnika na salonitanskim nadgrobnim natpisima iz doba principata. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*: 51, 61-116.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2019b. Pripadnici rimskih carskih ratnih mornarica u Saloni. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*: 61, 47-68.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2019c. Salonitanski natpisi vojnika i veterana na upravnim i vjerskim službama u nekim gradovima rimske Dalmacije. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45: 153-174.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2020. *Officium consularis provinciae Dalmatiae. Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata*. Split: Književni krug.
- MEDINI, Julijan. 1980. Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74: 67-88.
- MENNELLA, Giovanni. 2000. Legionari del Donau a Dertona e Ticinum: una nuova testimonianza. U LE BOHEC I WOLFF 2000: 645-653.
- MENNEN, Inge. 2011. *Power and Status in the Roman Empire, AD 193-284*. Leiden – Boston: Brill.
- MILETIĆ, Željko. 2014. Lucius Artorius Castus i Liburnia. U *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani 30. ožujka do 2. travnja 2012.* = *Lucius Artorius Castus and the king Arthur legend: proceedings of the International Scholarly Conference from 30th of March to 2nd of April 2012*, ur. Nenad Cambi i John Matthews, 111-130. Split – Podstrana: Književni krug – Matica hrvatska.
- MÓCSY, Andras. 1974. *Pannonia and Upper Moesia*. London – Boston: Routledge and Paul.
- NELIS-CLÉMENT, Jocelyne. 1989. Carrières militaires et fonctions municipales: à propos de L. Granius Proclinus d'Aequum. U *Historia Testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à Tadeusz Zawadzki*, ur. Marcel Piérart, Olivier Curty i Tadeusz Zawadzki, 133-151. Fribourg: Editions universitaires.

- NELIS-CLÉMENT, Jocelyne. 2000. *Les beneficiarii: militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C)*. Paris: Diff. de Boccard.
- NELIS-CLÉMENT, Jocelyne. 2006. Les stations comme espace et transmission du pouvoir. U *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis. Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich, Akten der Tagung an der Universität Zurich, 18-20 oktober 2004*, ur. Anne Kolb, 269-298. Berlin: Akademie Verlag.
- OLUJIC, Boris. 1990. Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije. *Latina et Graeca* 35: 3-30.
- PAŠKVALIN, Veljko. 2012. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 9. Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXXXIII.
- PATSCH, Karlo. 1996. *Povijest i topografija Narone*, (prijevod djela *Zur geschichte und Topographie von Narona*, Wien 1907.). Metković: Matica hrvatska ogranak u Metkoviću.
- PERINIĆ MURATOVIĆ, Ljubica. 2008. *Podrijetlo i narav kulta boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu.
- PERINIĆ MURATOVIĆ, Ljubica, Hrvoje VULIĆ. 2009. Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Vinkovcima. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26: 165-181.
- PISO, Ioan. 2000. Les légions dans la province de Daciae. U *LE BOHEC I WOLFF* 2000: 205-225.
- RANKOV, Boris. 2007. Roman military forces in the late Republic and the Principate. U *Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. 2., ur. Philip Sabin, Hans Van Wees i Michael Whitby, 30-75. Cambridge: Cambridge University Press.
- RITTERLING, Emil. 1925. Legio. *Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 12: 1211-1829.
- ROTH, Jonathan P. 1999. *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.-A.D. 235)*. Leiden – Boston – Köln: Brill.
- SALWAY, Benet. 1994. What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700. *Journal of Roman Studies* 84: 124-145.
- SARNOWSKI, Tadeusz. 1991. Barbaricum und ein bellum Bosporanum in einer Inschrift aus Preslav. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87: 137-144.
- SARNOWSKI, Tadeusz. 1993. Primi ordines et centuriones legionis I Italicae und eine Dedikation an Septimius Severus aus Novae in Niedermoesien. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 95: 205-219.
- SAXER, Robert. 1967. *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*. Köln: Böhlau.
- SELEM, Petar, Inga VILOGORAC BRČIĆ. 2012. *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*. Zagreb: FF press.
- SERGEJEVSKI, Dimitrije. 1965. Iz problematike ilirske umjetnosti, *Godišnjak knjiga III, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga I*: 119-142.

- SHARANKOV, Nicolay. 2011. Language and Society in Roman Thrace. U *Early Roman Thrace. New Evidence from Bulgaria*, ur. Ian P. Haynes, 135-155. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.
- SKOK, Petar. 1915. *Pojave vulgarno-latinskog jezika na natpisima iz rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMITH, R. E. 1972. The Army Reforms of Septimius Severus. *Historia* 21: 481-500.
- SOUTHERN, Pat. 2006. *The Roman Army*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- SPAUL, John. 2000. *Cohors²: The Evidence for and a Short History of the Auxiliary Infantry Units of the Imperial Roman Army*. Oxford: Archaeopress, Publishers of British Archaeological Reports.
- SPEIDEL, Michael A. 1996. *Die römischen Schreiftafeln von Vindonissa: Lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung*. Brugg: Die römischen Schreiftafeln von Vindonissa.
- SPEIDEL, Michael A. 2009. Les longues marches des armées romaines. Reflets épigraphiques de la circulation des militaires dans la province d'Asie au IIIe siècle apr. j.-c.. *Cahiers Glotz* 20: 199-210.
- SPEIDEL, Michael A. 2017. *Recruitment and identity: exploring the meanings of Roman soldier's homes*. *Revue internationale d'histoire militaire ancienne* 6: 35-51.
- SPEIDEL, Michael P. 1975. Africa and Rome: continuous resistance? (A Vexillation of the Norican Ala Augusta in Mauretania). *The Proceedings of the African Classical Associations* 13: 36-38.
- SPEIDEL, Michael P. 1976. Eagle-Bearer and Trumpeter. The eagle-standard and trumpets of the Roman legions illustrated by three tombstones recently found at Byzantion. *Bonner Jahrbücher* 176: 123-163.
- SPEIDEL, Michael P. 1990. The Army at Aquileia, the Moesiaci Legion, and the Shield Emblems in the Notitia Dignitatum. *Saalburg-Jahrbuch* 45: 68-72.
- SPEIDEL, Michael P. 1992. Centurions promoted from beneficiarii? *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 91: 229-232.
- STROBEL, Karl. 2000. Zur Geschichte der Legionen V (Macedonica) und VII (Claudia pia fidelis) in der frühen Kaiserzeit und zur Stellung der Provinz Galatien in der augusteischen Heeresgeschichte. U *LE BOHEC I WOLFF* 2000: 515-528.
- STROBEL, Karl. 2007. Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great. U *A Companion to the Roman Army*, ur. Paul Erdkamp, 267-285. Blackwell Publishing.
- SUMMERLY, James R. 1992. *Studies in the Legionary Centurionate*. Doktorska disertacija. Durham University. (<http://etheses.dur.ac.uk/1503/>) (12. srpnja 2022.)
- ŠKEGRO, Ante. 2003. Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 36: 135-164.
- TOMAS, Agnieszka. 2015. Female Family Members of the Legio I Italica Soldiers and Officers. A Case Study. U *Colonisation and Romanization in Moesia Inferior. Premises of a Contrastive Approach*, ur. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, 93-125. Kaiserslautern und Mehlingen: Parthenon Verlag.

- TONČINIĆ, Domagoj. 2011. *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*. Split: Arheološki muzej u Splitu.
- TONČINIĆ, Domagoj. 2017. Spomenici XI. legije u Ljubuškom. U *Zbornik radova I. međunarodnog kongresa Kulturno povijesna baština Općine Ljubuški*, ur. Tomislav Fabijanić, Miroslav Glavičić i Mirko Rašić, 79-102. Ljubuški: Općina Ljubuški.
- TUDOR, Dumitru. 1971. Alföldy (Géza). Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. *Revue belge de philologie et d'histoire* 49: 86-90.
- WEAVER, P. R. C. 1972. *Familia Caesaris. A social Study of the Emperor's Freedman and Slaves*. Cambridge: University Press.
- WILKES, John J. 1969. *Dalmatia*. London: Routledge and Kegan Paul.
- WILKES, John J. 2000. Army and Society in Roman Dalmatia. U *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, ur. Geza Alföldy, Brian Dobson i Werner Eck, 327-343. Stuttgart: Steiner.
- YANAKIEVA, Svetlana. 2018. Language and Ethnic Identity of the Thracians during the Roman Age and Late Antiquity. U *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Territories and Identities" (Plovdiv, 3rd-7th October 2016)*, ur. Lyudmil Vagalinski, Milena Raycheva, Dilyana Boteva i Nicolay Sharankov, 131-141. Sofia: National Archaeological Institute with Museum.
- ZANINOVIĆ, Marin. 1980. Dva antička natpisa iz Senja. *Diadora* 9: 317-326.
- ZOVIĆ, Valentina. 2015. Vulgarni latinitet na natpisima rimske provincije Dalmacije. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108: 157-222.

Legionnaires from the Danube Provinces in Dalmatia

The wars against the Marcomanni waged during the reign of Marcus Aurelius put a great strain on the Roman army. A period of constant unrest began, marked by the attacks of enemy nations on the Empire's northern and eastern borders, which often occurred parallel to struggles for the imperial throne, especially in the time between the death of Severus Alexander and Diocletian's accession to power. For any emperor, achieving and maintaining absolute authority was unthinkable without the support of the army, which is brilliantly reflected in the words of Septimius Severus to his sons Caracalla and Geta on his deathbed in 211: "Be harmonious, enrich the soldiers, scorn all others."

The Empire engaged more than half of its soldiers in the war against the Marcomanni, new units were founded, vexillations were increasingly used to make the army more mobile and easier to transfer to crisis hotspots. In the deep hinterland of the Danube Limes, the military presence was increased at key communication points and other strategically vital places. It was the same in Dalmatia. The vexillations of the newly established Legio II Italica and Legio III Italica were deployed to Salona in 169-170 in order to construct parts of the fortification ring around the

city's eastern and most likely western extensions. They conducted the operation under the command of centurion frumentarius Publius Aelius Amyntianus and in coordination with two newly recruited Dalmatian cohorts. The vexillations apparently soon left this area because they were needed elsewhere, and there is no evidence of the presence of their active soldiers. The military complement in Dalmatia then consisted of five auxiliary cohorts (*VIII voluntiorum c. R.*, *III Alpinorum*, *I Belgarum*, *I milliaria Delmatarum*, *II milliaria Delmatarum*) with a total strength of between three and a half and four thousand soldiers, mostly infantry. They were obviously not enough to perform all of the tasks arising from the new military and security circumstances, so soldiers from certain legions on the Danube were redeployed to Dalmatia. Thus, the centurion Flavius Victor of Legio I Adiutrix supervised Cohors I Belgarum in 173 during its restoration of the temple of Liber and Libera in Bigeste. A tombstone was discovered here, on which a member of this legion was commemorated by a legionnaire from Legio II Adiutrix, most likely during the latter half of the 2nd century. Based on this, it is assumed that at that time there was a vexillation consisting of members of these two legions whose permanent camps were in Pannonian Brigetio and Aquincum. Victor may have also belonged to the vexillation, and perhaps even commanded it. If one really wanted to strengthen the military presence in this part of the province, the camp in Bigeste was an excellent choice. It is located near the Narona colony and at the eastern end of the chain of military fortifications that stretched all the way to Burnum. From Bigeste the road led inland toward the Sarajevo Plain. The camp was then occupied by members of auxiliary units, which made it militarily active and prepared to receive other soldiers.

After the death of Commodus in 192, the Empire was weakened by internal struggles that ended with the ascension of Septimius Severus to the throne. During his rise and reckoning with his opponents, he was greatly assisted by the legions stationed on the Danube Limes. Among them was Legio I Italica, which was commanded in the previous period by his brother Septimius Geta, later the governor of Moesia Inferior, where this legion was posed, and then by Marius Maximus, one of the emperor's closest collaborators and influential in the highest state circles for an extended time. Thanks to these two, the legion had to be closely linked to the new imperial dynasty, because they undoubtedly influenced the appointment of trusted people to the highest positions in the legion. It is therefore not surprising that the new dynasty chose this legion's vexillation in order to ensure greater control over the provincial metropolis. The strategic importance of Salona stemmed from the fact that it had one of the most important ports in the Mediterranean, it was the hub of a network of roads that connected the Adriatic eastern seaboard, and through it Italy, to the Pannonian provinces that were crucial to the Empire's defence. The support of the numerous legions posted in the latter provinces was crucial to any emperor or anyone who inten-

ded to become one. It is very significant that all Dalmatian epigraphic sources testifying to members of Legio I Italica were discovered exclusively in Salona and that the presence of five of its active soldiers dates back to the Severan dynasty. Indeed, it would appear that the earliest stele was erected by the soldier Aurelius Sabasianus to his deceased colleague Aurelius Mucatra, most likely during the early Severan period. Both have Thracian names, which indicates that they came from the regions where the legion regularly recruited. Mutual commemoration indicates that there was no one else to bury Mucatra in Salona, which would mean that they were both outsiders in this new milieu. In the period after 224, a stele was erected to a fellow soldier by Aurelius Marcianus. The soldier Aurelius Pontianus, who died sometime between 220 and 230, was commemorated by his son. The complete absence of inscriptions of active soldiers from Legio I Italica in other parts of the province clearly indicates that the vexillation was focused exclusively on Salona, perhaps even after the Severan era. These legionnaires, at least at the beginning of their stay in the city, were probably seen as a sort of closed group or saw themselves as such, which could lead to the local population being reserved toward them, especially since they were foreigners brought from a distant province, who were seen as a representation of a new imperial dynasty and an unpredictable period for the state. Judging by the available sources, it can be said that this is the first “foreign” unit that came to the city after more than three decades, i.e., after the vexillation of Legio II and III Italica, and its stay did not pass without impacting the city’s everyday life. However, it did not operate independently in Salona, because after the year 212, the soldier Marcus Aurelius Attenio from the Legio I Adiutrix resided here, while the presence of numerous members of local auxiliary units and sailors from Classis Ravennis and Classis Miseni has been confirmed. Although the inscriptions of other legionaries from the Danube are insufficient for more precise dating within the framework of the late Principate, they can certainly serve as additional evidence of the importance of Salona in this period. The stele of the soldier Avitius Augurinus was placed by his fellow legionnaire Ulpus Callia from Legio XIII Gemina. It is assumed that they served in the legionary vexillation to which the Atrectius Caesianus may have belonged. Elsewhere in Dalmatia, there is no confirmation of the stay of their colleagues, which also indicates that this vexillation was exclusively tied to Salona. It is difficult to determine the character of the presence of centurion Aurelius Vitalus from the Legio V Macedonica during the 3rd century, especially since he was the only active soldier of this unit in the province. Perhaps he really had something to do with the vexillation movements of his legion from Moesia Inferior to Pannonia Superior during the reign of Emperor Gallienus; perhaps he was carrying out some special task or commanded a vexillation that could have been composed of soldiers from other legions.

In addition to Salona and Bigeste, the presence of legionnaires was also recorded near certain beneficiarius stations in the interior. Thus, in Josipdol, a very important station on the Senia-Siscia road, two centurions dedicated altars to Jupiter and the genius loci. These were Aurelius Maximus of Legio II Adiutrix during the reign of Emperor Diocletian and Aurelius Salvianus of Legio XIII Gemina during the late Principate. They probably made the dedications during the performance of tasks related to the station, which could imply their higher rank vis-à-vis the local beneficiarii, but also the presence of a high number of other troops. Aelius Felicianus from Legio XIII Gemina and Aurelius Rufus from Legio II Adiutrix were confirmed in the vicinity of Golubić near Bihać, probably Roman Raetinium, where a beneficiarius station probably functioned. The increased military presence next to Josipdol, Golubić and Pljevlje (*municipium S(-)*) undoubtedly speaks to the importance of these locales and the need to reinforce them in terms of military security. Licinius Victorinus, a colleague of Rufus, erected a tombstone for his parents in the area of today's Zenica at the end of the 3rd or beginning of the 4th century. The possibility that a vexillation of Legio II Adiutrix was active in the provincial interior in the final stage of the Principate cannot be excluded. Legio XI, stationed in Moesia Inferior, also maintained a connection with Dalmatia. Its only active soldier was the centurion Quintus Pisentius Severinus, who oversaw the restoration of the temple of Liber in Bigeste at the end of the 2nd or beginning of the 3rd century, the same one whose restoration in 173 was led by the centurion of Legio I Adiutrix. Its connection to the possible stay of the legionary vexillation in Bigeste cannot be discounted.

A small number of legionary veterans from the Danube provinces has been confirmed in Dalmatia. Two are from Legio XIII Gemina. Marcus Uttedius Sallubianus Caius Petilius Amandus may have spent part of his career on the Danube Limes. Although he was a native of Iguvium in Italy, he managed to break into the highest administrative and priestly circles in Salona during the Flavian-Trajanic era, probably thanks to his marriage to the daughter of a prominent Salonitan. Valerius Valerianus was buried next to Senia, whose presence there can be explained by his service in Senia or on the section of the road that led from the city to the interior, or he did not serve there at all, but returned to his hometown after becoming a veteran. The interpretation of other veteran inscriptions in Dalmatia can be approached in the same way: Arrius Rufinus from Legio I Adiutrix was buried in on the Livno Plain (Livnjsko polje) during the latter half of the 2nd century, Aurelius Verus from Legio XI Claudia was buried in Pituntium, and his colleague Julius Lucilius was buried in Salona, as were Domitius Valens and Aurelius Mi[---] from Legio V Macedonica. What are the reasons for the existence of the tombstone of Aurelius Maternus in Salona? He was from Noricum, belonged to Legio II Italica, whose activity in Dalmatia is confirmed only by a building inscription from 169-170. Maybe he really lived in Salona,

maybe he served there, or maybe he died in the area of the Raetia-Noricum Limes, so his remains were transferred to Salona because his wife might have been from Salona. Despite these assumptions, it is clear that the majority of veteran inscriptions originated in Salona, which indicates that the Dalmatian metropolis in the late Principate period was attractive to veterans of the Danube legions as a place to start their civilian lives. The small number of their inscriptions is a reflection of the diminished presence of legionnaires in Dalmatia.

Inscriptions from the period of the late Principate usually do not indicate the domicile in the name forms, which is why it is possible to determine the origin of the soldiers only approximately, and only according to the characteristics of gentilicia and cognomina and their numerical representation in certain parts of the Empire. Most of the soldiers bear names that were widespread everywhere, which is why it is impossible to say whence Valerius Valerianus, Flavius Victor, Arrius Rufinus, Attius Domitius, Domitius Valens, Felicianus and the Aurelians Maximus, Ferox, Marcianus, Marcianus, Januarius and Vitalis came. A more specific determination of origin is possible for Pisentius Severinus, Julius Lucilius, Licinius Victorinus, and the Aurelians Attenio, Pontianus, Flavus and Herennius. Although one would be far from mistaken by accepting the presumption that most of the soldiers came from the province in which the legion was stationed, as well as neighbouring territories, one must always bear in mind where and when the legion was present and where its vexillations were active. During military operations on distant battlefields, the legions filled their ranks as best they could and by necessity, which often entailed the recruitment of peregrines who, at the moment of conscription into a legion, received citizenship. The only legion veterans from the Danube provinces who highlighted their origins were Aurelius Maternus from Noricum (Legio II Italica) and Marcus Uttedius Sallubianus from Italic Iguvium (Legio XIII Gemina). Another category of soldiers whose origin is quite easy to determine are those with names that did not exist in Dalmatia at all and which were specific to the areas in which the legion mainly carried out recruitment. Ulpius Callias, Avitius Augurinus and Atrectius Caesianus (Legio XIII Gemina) were of foreign origin, probably from Pannonia, Noricum, Germania or Belgica. The same was true of Aurelius Mucatra and Aurelius Sabasianus (Legio I Italica), whose Thracian cognomina also indicate a foreign origin, that is, the area of Moesia Inferior where the legion was stationed. However, since this vexillation also included soldiers who did not bear cognomina typical of Moesia Inferior and the surrounding areas, but also those that were verified to a lesser or equal extent in Dalmatia and in the west (Marcianus, Martialis, Januarius), it may be correctly assumed that some of them were of local origin or from some other western province. The vexillations operated as independent units, which meant that they conducted recruitment at their place of operation. During the late Principate, Dalmatia provided recruits for the units of the Roman army and also for

the legions stationed on the Danube Limes. This is confirmed by the inscription on the cenotaph of the soldier Pinnes (Legio II Adiutrix), which was placed for him by his parents in the area of today's Konjic. Their local origin is confirmed by their typical Illyrian names. Although the names of Aurelius Verus, Granius Proclinus and Septimius Gratianus do not reveal much about their origin, the features of the inscriptions and their find sites almost certainly indicate their origin from Rider, Aequum and Andetrium.

In Dalmatia, legionnaires from the legions in Pannonia Superior and Inferior and Moesia Inferior were most represented. The fewest by far were from Dacia, while those from Legio VII Claudia and Legio IIII Flavia Felix in Moesia Superior were almost completely absent. It may be concluded that not all legions from Pannonia helped Dalmatia in the same way. Namely, Pannonia Superior provided members for ordinary military duties (three soldiers) and services in the governor's office (a commentariensis, a speculator and eight beneficiarii) from Legio XIII Gemina, while Legio X Gemina participated exclusively in the work of the provincial administration (eight beneficiarii). Pannonia Inferior was represented by ordinary soldiers (a centurion, two soldiers) and staff members in the governor's office (a speculator and ten beneficiarii) from Legio I Adiutrix, and ordinary soldiers (a centurion, three soldiers) from Legio II Adiutrix. Legio XIII Gemina and I Adiutrix bore a greater burden in terms of providing manpower, which is why neighbouring legions in their home provinces, X Gemina and II Adiutrix, only had to provide beneficiarii or ordinary soldiers. It may be concluded that both Pannonian provinces coordinated their activities when assigning their soldiers to Dalmatia, making sure that they responded uniformly to its need for soldiers and officers, that is, that they did not upset the balance of their own legion contingents and thus endanger their own security. Virtually the same type of connection was achieved with the legions in Dacia and Moesia Superior. From Dacia, Legio V Macedonica sent ordinary soldiers (a centurion) and governor's staff officers (two beneficiarii), while Legio XIII Gemina was represented exclusively by ordinary soldiers (a centurion and a soldier). From neighbouring Moesia Inferior, Legio XI Claudia was represented by ordinary soldiers (a centurion) and members of governor's office (a speculator, eight beneficiarii), Legio I Italica had a vexillation in Salona (eight soldiers), as well as members of the governor's office (six beneficiarii). Apparently, Dacia provided soldiers for both types of service in Dalmatia to a much lesser extent, and when it did so, care was taken, as in the Pannonian provinces, that the legions were evenly loaded, that is, one legion provided ordinary soldiers, and the other both. This can only be assumed due to the similarity with Pannonia, although one should exercise caution, because the inscriptions of the Dacian legions in Dalmatia are few, which could be a consequence of their reduced engagement, possibly explained by the considerable distance between Dacia and Dalmatia. Distance may be an obvious reason for the almost complete absence of

soldiers from the Rhine provinces in Dalmatia. Legio III Flavia and Legio VII Claudia from Moesia Superior are a peculiar phenomenon. The only active soldier from this province was the exactus Septimius Gratianus from Legio VII Claudia during the time of the Severan dynasty. These two legions were bound by their duties to the home province, Pannonia Superior and certain eastern provinces, and it is obvious that during the late Principate their members were not assigned to serve in Dalmatia at all. Of course, the possibility that they were represented here cannot be ruled out, which could be confirmed by the example of Gratianus, which, on the other hand, may be interpreted as an exception. Namely, perhaps thanks to his family's influence, which largely stemmed from his father's status as an imperial freedman, he managed to achieve the post of exactus and was then transferred to serve in the governor's office in Salona, near his native Andetrium. The beneficiarius Granius Proclinus developed his career in a similar way thanks to his high social status.

The higher number of soldiers from Pannonia Superior and Inferior serving in Dalmatia is proof that these three provinces were more closely connected in the military and administrative sense and thus formed a sort of whole, which was definitely a consequence from their geographical links. Namely, during the late Principate there had to be continuous, close and clearly defined cooperation between the Dalmatian and Pannonian governors which obviously meant that the personnel of individual legions were sent to Dalmatia for precisely defined tasks. Dalmatia was in the deep hinterland of the Pannonian limes, there were ports on its coast whence the connection to the limes was established via roads into the interior and reinforcements were deployed to the legions in the north. The space between the Adriatic coast and the northern provincial border was guarded by smaller auxiliary military contingents and beneficiarius stations as an intelligence link between local communities and the governor's office in Salona. It may be said that the defence of the Pannonian Limes partly depended on the security situation in and effective control over neighbouring Dalmatia. Moreover, although the beneficiarii served in the Dalmatian office, in reality they belonged to the offices of their home provinces, so that after returning some were useful to the governors because of their rather extensive familiarity with the situation in Dalmatia. Everything points to the conclusion that the method of deploying soldiers from the Danube Limes to Dalmatia did not change, which does not mean that exceptions were not made, especially under extraordinary circumstances, which were not uncommon at the end of the 2nd and beginning of the 3rd century, i.e., in the decades following the Severan dynasty in 235. Apparently Dalmatia relied to the greatest extent on legionnaires from the Danube Limes, although active soldiers and veterans from certain legions stationed on the Rhine (VIII Augusta, I Minervia, XXX Ulpia Victrix) have been confirmed in it, but in far lower numbers.

The legionnaires performed their tasks in Dalmatia using the experiences and knowledge acquired in their home units on the Danube border, at the same time bringing habits and customs typical of the areas from which they came. Most of the legionnaires were not of Mediterranean origin, so Dalmatia, especially its coastal part, was an entirely new environment for them. For some, the presence of family made the service here easier. Some fit in brilliantly in the new environment, such as the veteran Uttedius Sallubianus, because after marrying a member of the Salonitan aristocracy, he gained access to the highest city magistracies. For some, their only “family” was the army, as can be seen in the examples of mutual commemoration of soldiers from the vexillation of Legio I Italica and Legio XIII Gemina. Three monuments from Salona lucidly show how the legionnaires could influence the places in which they served. Aurelius Attenio dedicated an altar to Silvanus Silvestris, then particularly popular in Pannonia and completely unknown in Salona. The theophoric name Aurelius Sabasianus and worship of the Thracian god Sabazios in the camp of his legion in Moesia Inferior point to the existence of a legionnaire’s role in the spread of this cult. The portrait stele with a full-length depiction of Aurelius Pontianus is proof that the soldiers promoted new trends in sepulchral art. Contact between active soldiers and the communities in which they served was firmly conditioned by their performance of assigned tasks. Such a relationship was fundamentally changed the moment they became veterans and began their civilian lives.

Keywords: legionnaire, vexillatio, Roman Danube, Dalmatia

Ključne riječi: legionar, veksilacija, rimsko Podunavlje, Dalmacija

Ivan Matijević
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička cesta 35
21000 Split
imatijev@ffst.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

54

BROJ 3

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 3

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Gost urednik / Guest Editor

Feda Milivojević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

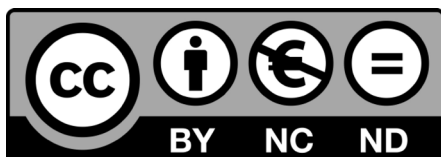
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.